

ANDRZEJ FURIER

Poznań

KOZACY W SPOŁECZEŃSTWIE ROSYJSKIM

Tworzona przez Kozaków zbiorowość określana jest mianem Kozactwa lub Kozaczyzny. W polskiej literaturze przedmiotu częściej stosuje się drugi termin. Słowniki wiążą jego znaczenie z krajem zamieszkiwanym przez Kozaków. W tym artykule interesuje nas sama zbiorowość tworząca specyficzny rodzaj formacji wojskowej. Związek z miejscem zamieszkania ma tu drugorzędne znaczenie. Żeby to podkreślić będziemy dla jej nazwania używali terminu Kozactwo¹.

Początkowo literatura poświęcona Kozactwu powstawała w Rosji i koncentrowała się na opisie ich zasług wojskowych dla tego kraju. Obok Moskwy i Petersburga ośrodkami, gdzie ukazywały się takie publikacje były centra wojsk kozackich z Nowoczerkaskiem (Kozacy dońscy) i Władykaukazem (Kozacy kaukasy) na czele. Ta literatura przedmiotu była bardzo zróżnicowana pod względem poziomu. Liczne opracowania pisali emerytowani wojskowi, wśród których było wielu oficerów kozackich. Często emocjonalny stosunek do opisywanych wydarzeń utrudniał im obiektywną analizę².

Autorzy poszczególnych publikacji, napisanych przed 1917 r., interesowali się głównie udziałem Kozaków w wojnach toczonych przez carów oraz powstała w ich toku organizacją wojsk kozackich w imperium rosyjskim. Monografie doczekały się nie tylko wojska kozackie, ale także poszczególne pułki i co znamienitsi dowódcy kozaccy³. Wielu autorów rosyjskich podjęło także trud napisania prac dotyczących historii Kozactwa. W najznakomitszych

¹ Słowo „Kozak” jest pochodzenia tatarsko-tureckiego. Podobnie jak inne terminy związane z organizacją Kozactwa (ataman, esauł lub asał, kosz, kureń lub kurzeń). Jego znaczenie w zróżnicowany sposób wyjaśniają polskie słowniki i encyklopedie: od nazwy lekkobrojnego kawalerzysty przez mieszkańca określonych terenów Rosji i Ukrainy, po członka ruchu wyzwolenieckiego na Ukrainie. Por. W. Doroszewski, *Słownik Języka Polskiego*. Warszawa 1961, T. 3, ss. 1075-1076.

² Publikacje te stanowią często jedyne dostępne źródło informacji o Kozakach. Warto odnotować dobry przykład opracowania szeroko znanej pracy pułkownika M. Choroszczina, *Kazaczi Wojska* (Sankt Petersburg 1881), przez F. Steina, *Die russischen Kosaken, Nach d. Werke d. Obersten Choroschin u. anderen Quellen*. Gotha 1883, 39 ss.

³ Obszerny spis tej literatury, liczący ok. 250 pozycji, znajdziemy w pracy O. Agafonowa *Kazaczi Wojska Rossijskoj Imperii*. Moskwa 1995, 557 ss.

rosyjskich opracowaniach monograficznych poświęconych historii Rosji, obszerne fragmenty omawiają rolę, jaką odegrali w niej Kozacy. Opracowania poświęcone Kozakom można podzielić, w zależności od miejsca powstania oraz opcji prezentowanej przez autorów, na dwie grupy: oficjalne – pisane przez historyków rosyjskich i kozackie – pisane przez historyków kozackich. Pierwsze, prezentują oficjalny, państwowy punkt widzenia problemów Kozactwa. Do drugiej grupy należą prace ujmujące problematykę z punktu widzenia Kozaków. Zasadnicza różnica pomiędzy pracami należącymi do obu grup wynika z przyjęcia przez ich autorów różnych koncepcji pochodzenia Kozactwa: napływowej (tj. z terenów centralnej Rusi w czasach nowożytnych) lub miejscowej (tj. wskazującej na ich powiązanie z miejscem zamieszkania od czasów starożytnych). Konsekwencją przyjęcia określonej koncepcji jest uznanie lub odrzucenie statusu Kozactwa, jako samodzielnej grupy etnicznej (narodu) lub jednej z warstw społeczeństwa rosyjskiego. Różnicę pomiędzy historykami oficjalnymi i kozackimi pokazują już tytuły rozdziałów ich prac. O ile w pozycjach oficjalnych Kozacy „biorą udział” w wojnach prowadzonych przez Rosję, to na przykład u Jewgienija Sawieliewa „pomagają Rosji w wojnie z Krymem i Polską”⁴.

Przedstawiony powyżej podział literatury przedmiotu, najlepiej widoczny jest w odniesieniu do prac dotyczących centrum rosyjskiego Kozactwa – Kozaków dońskich. Zacytowana powyżej monografia Sawieliewa należy, moim zdaniem, do najciekawszych opracowań historyków kozackich. W 1915 r., w stolicy Kozaków dońskich – Nowoczerkasku, Sawieliew opublikował książkę *Driewniaja istorija kazaczestwa*. Autor szukał w niej przodków Kozaków nawet w czasach starożytnych, wśród plemion zamieszkujących wtedy te ziemie: Scytów, Sarmatów, Hetytów, Waregów, Alanów i Chazarów. Obszerny, pierwszy rozdział książki Sawieliewa zawiera ciekawą analizę sytuacji na ziemiach nad Donem po rozgromieniu Chazarów w 965 r. Za średniowiecznych przodków Kozaków autor uznał Tiurków, Berendiejów i Kazachów z X w. W drugim rozdziale opisał kształtowanie się Kozactwa do czasów Jermaka, a w kolejnym – zatytułowanym *Dońska Demokratyczna Republika* – przedstawił zasady funkcjonowania kozackiej autonomii w czasach nowożytnych. Sawieliew dostrzegł w Kozakach dońskich samodzielny podmiot polityczny, który do czasów Stiepana Razina aktywnie kształtował swoje stosunki z władcami moskiewskimi. Dopiero czwarty rozdział pierwszego tomu, zatytułowany *Don służy rosyjskim carom*, pokazuje kolejne etapy procesu przechodzenia Kozaków dońskich pod bezpośrednie rozkazy Rosji. Zaczyna się on przysięgą na wierność carowi, złożoną przez Kozaków w 1671 r.⁵

⁴ J. P. Sawieliew, *Driewniaja istorija kazaczestwa*. Nowoczerkask 1915, t. 1, s. 344.

⁵ Reprint pracy J. P. Sawieliewa ukazał się we Władykaukazie w 1991 r. pod tytułem *Kazaki. Istorija*. Publikacja ta jest jedną z najciekawszych prac historyków kozackich. Krytykowana za brak oryginalności (autor oparł się na N. Karamzinie), zawiera bardzo ciekawy materiał faktograficzny. Mimo skromnej bazy źródłowej, Sawieliew daleko wyszedł poza znaną wcześniej

W mniej odległej przeszłości doszukiwali się przodków Kozaków dońskich twórcy oficjalnej historiografii rosyjskiej. G. Z. Bajer przesunął tę datę na X w., a Wasyl Tatiszczew wskazywał jako ich przodków Kozaków, którzy pod wodzą księcia Michała Wiśniowieckiego dotarli nad Don z Zaporozża w celu walki z atakującymi Astrachań Turkami. Hipotezę tę oparł na analizie nazw: Czerkask i Czerkasy (miasta, stolice kozaków dońskich i zaporoskich) oraz Czerkiesy i Czerkiesi (nazwy Zaporozców i plemion północnokaukaskich)⁶. Ścisłe powiązanie pochodzenia Kozaków z Kaukazem jest z kolei zasługą XVIII-wiecznego historyka, znanego inżyniera wojskowego – Aleksandra Rigelmana⁷. Jednak największy wpływ na ukształtowanie obrazu Kozactwa miały prace Nikołaja Karamzina i Sergiusza Sołowiowa. Karamzin podkreślił pierwotnie rozbójniczy charakter tej grupy, złożonej w początkowym okresie swego istnienia (tj. w XV w.) ze zbiegów. Nawołując do demitologizowania Kozactwa podał przykłady grabieży dokonywanych przez Kozaków dońskich oraz opisał działania Timofieja (właściwie Timofiejewicza) Jermaka na Syberii⁸. Podkreślił małą liczebność oddziału kozackiego dowodzonego przez Jermaka. Określał Kozaków mianem „atamany”. Wskazał na zbieżność w czasie podboju Syberii z wyprawami konkwistadorów do Peru i Meksyku⁹. Jeszcze bardziej krytyczny w stosunku do Kozaków był S. Sołowiow, który widział w nich siłę wroga państwu, a nawet zagrażającą mu. Kozactwo było dla niego grupą złożoną z rozbójników i przestępców, którzy oderwali się od społeczeństwa rosyjskiego szukając w stepie wolności¹⁰. Podobne poglądy głosili także inni historycy rosyjscy z Nikołajem Kostomarowem na czele. Twierdził on, że powstanie Kozactwa nastąpiło dopiero w momencie zwycięstwa w Rosji samodzierżawia, które zapanowało nad trwającym w kraju zamętem politycznym. Kozactwo reagując na ten stan rzeczy, w naturalny sposób stało w opozycji do samodzierżawia stając się przez to zjawiskiem szkodliwym dla państwa¹¹.

informację o podarowaniu kozakom „cichego Donu” przez Iwana Groźnego za służbę kazańską, co miało zapoczątkować proces kształtowania się Kozactwa. Prezentuje najwybitniejszych atamanów Kozaków dońskich z XVII w.: Daniłę i Stepana Jefremowów, Aleksieja Ilowajskiego, Wasilija Orłowa.

⁶ W. N. Tatiszczew, *Leksikon Rossijskij istoriczeskij, geograficzeskij i polityczeskij. Izbranie proizwiedienij*. Leningrad 1979, ss. 267 i 284.

⁷ A. I. Rigelman, *Istorija ili powiestwowanije o donskich kazakach. Cztiennija w Imperatorskom obszczestwie istorii i drevnostej rossijskich*. Moskwa 1846, nr 3.

⁸ N. M. Karamzin, *Istorija Gosudarstwa Rossijskogo*, kn. 2, t. 8, Moskwa 1989, ss. 86-87.

⁹ Tamże, t. 3, ss. 481-535.

¹⁰ S. M. Sołowiow, *Istorija Rossii s drevniejszych wremion*. Moskwa 1960, kn. 3, s. 694.

¹¹ N. I. Kostomarow, *Bunt Stienki Razina. W: Istoriceskije monografii i issledowanija*. Sankt Petersburg 1903, kn. 1, s. 403. Rozwinięcie koncepcji napływowej powstania Kozactwa w nowszych opracowaniach znajdziemy w: N. A. Aleksandrow, *Kazaki. W: Russkij Razliw*. Red. A. I. Kurkczii, Moskwa 1996, t. 1, ss. 487-490.

Niezależnie od tego którą koncepcję powstania Kozactwa przyjmujemy, faktem pozostaje, że jako samodzielna siła polityczna pojawiło się ono na arenie politycznej w końcu XV w. Jak widać, oficjalnych historiografów rosyjskich łączył krytyczny, chociaż oparty na różnych przesłankach, stosunek do Kozaków. Przesuwali oni datę powstania Kozactwa nawet w czasy późniejsze niż wiek XV, podkreślając rolę w tym procesie zbiegostwa z ziem ruskich chłopów pańszczyźnianych i biedoty miejskiej. Konsekwencją tego była teza o dominującym w tej grupie ruskim elemencie etnicznym. Poglądy te były przedmiotem polemiki ze strony historyków kozackich, którzy uparcie forsowali tezę o starożytnym pochodzeniu Kozaków od plemion nierosyjskich¹².

Po rewolucji 1917 r., literatura na jego temat powstawała głównie na emigracji. Ujawniło się wtedy szczególnie wyraźnie instrumentalne wykorzystywanie Kozaków do celów politycznych. Wynikało to z powiązania emigracyjnych ośrodków kozackich z siłami zwalczającymi Rosję radziecką: począwszy od czasów wojny domowej do tworzenia jednostek wojskowych walczących po stronie Niemiec hitlerowskich w czasie II wojny światowej. Warto także odnotować kilka prac historyków radzieckich Władimira Mawrodina, Nikołaja Wołynkina, Wołodymira Golobuckiego i Lwa Gumiliewa¹³. Z reguły jednak w radzieckich pracach naukowych Kozaków traktowano marginalnie. Wyjątkiem są prace Golobuckiego. Do historii Kozaków odwoływano się z reguły wtedy, kiedy było to uzasadnione ideologicznie. Przypisywano na przykład tej grupie wiodącą rolę w walce o wyzwolenie społeczne, wskazując na jej udział w XVII i XVIII w. w powstaniach chłopskich.

Po zlikwidowaniu ZSRR, problem Kozactwa stał się ponownie przedmiotem dużego zainteresowania badaczy rosyjskich. Jest to związane z toczącym się aktualnie w Rosji procesem odradzania się tradycji kozackich, co znalazło wyraz w zakładaniu na terenie całego kraju organizacji kozackich, nawiązujących do historycznych tradycji. Po kilku latach od założenia, otrzymały one oficjalną zgodę na swe istnienie i – od 1993 r. – poparcie władz centralnych. Prezydent Borys Jelcyn, wspólnie z doradcami, dostrzegł w nich

¹² A. Popow, *Istorija o Donskom Wojskie*. Charkow 1814, kn. 1., ss. 1-14. Wskazuje na pochodzenie Kozaków od Amazonek. Z kolei W. M. Pudawow, *Istorija Wojska Donskiego i starobytnost naczał kazaczestwa*. Nowoczerkask 1890, ss. 61-78; uważał, że Kozacy są potomkami Prasłowian służących u Chazarów w okresie od VIII do X w.

¹³ W. W. Mawrodin, *Sławiano-russkije naaselenije Niżnogo Dona i Sewiernogo Kawkaza w X - XV wv.* „Uczenyje zapiski Leningradzkiego Gosudarstwiennogo Pedagogiczeskogo Instytutu im. A. I. Gercena”. Leningrad 1938, nr 11; N. M. Wołynkin, *Predszestwienniki kazaczestwa – brodniki*. „Wiestnik Leningradzkiego Gosudarstwiennogo Uniwersyteta”. Leningrad 1949, nr 8; L. N. Gumiliev, *Otkrytije Chazarii*. Moskwa 1966, ss. 177-178; L. N. Gumiliev, *Driewniaja Rus i Wielikaja stiep*. Moskwa 1989, s. 500.

ważny element odradzającej się rosyjskiej tożsamości narodowej. Oprócz tego, wraz ze wzrostem zagrożenia na rosyjskim pograniczu południowym, postanowiono wykorzystać siły powstających tam żywiłowo paramilitarnych organizacji kozackich. Ujawniła je wojna w Czeczenii w latach 1994-1996. Klęsce regularnych wojsk federacyjnych towarzyszyła wtedy nadzwyczaj sprawna organizacja samoobrony rosyjskiej na obszarach graniczących z terenem walk. Ogromny udział w tych wydarzeniach miały oddziały kozackie¹⁴.

W ostatnich latach pojawiło się dużo nowych opracowań na temat Kozaków. Nie wglębiając się w ich szczegółową analizę, warto podkreślić, że do publikacji zachodnich (Wielka Brytania, Niemcy, Włochy) i rosyjskich¹⁵ (wydawanych głównie przez Rosyjską Akademię Nauk i Rosyjską Fundację Naukową), dołączyły ciekawe opracowania uczonych ukraińskich. Ich autorzy słusznie doszukują się w historii Kozactwa na terenach ukraińskich genezy własnej państwowości. O znaczeniu, jakie się do tego przywiązuje w Kijowie, może świadczyć zatytułowanie siódmego, spośród jedenastu tomów wznowionej niedawno *Historii Ukrainy – Rusi* Mychajło Hruszewskiego (pierwszy tom w 1994 r.), *Czasy kozackie do 1625 r.*¹⁶ Podobne znaczenie ma publikacja licznych prac z dziejów Kozactwa na Ukrainie, żeby wymienić tylko ciekawą biografię o Bohdanie Chmielnickim napisaną przez W. A. Smolija i W. S. Stiepankowa¹⁷, czy też wznowienie obszernej monografii poświęconej Siczy zaporoskiej autorstwa W. Golobuckiego¹⁸. Obok nowych publikacji warto odnotować edycję dużej liczby wznowień prac napisanych przed 1917 r. Wiele z nich zawiera komentarze i uzupełnienia, nie zawsze na najwyższym poziomie naukowym. Wynika to między innymi z faktu wydawania ich w mniejszych ośrodkach, jak np. Władykaukaz czy Rostów. Mimo tego należy je powitać z zadowoleniem, ponieważ zwiększają dostępność tych pozycji, które do tej pory były bibliograficznymi rzadkościami¹⁹.

¹⁴ O wojnie czeczeńskiej por.: A. Furier, *Czeczenia i jej mieszkańcy w oczach Polaków*. „Etnografia Polska”. Warszawa 1997, t. XLI, z. 1-2. O sytuacji na pograniczu czeczeńskim i Kaukazie Północnym także: W. Zajączkowski, *Dyskryminacja etniczna w Federacji Rosyjskiej*. „Eurazja” Warszawa 1995, nr 2, ss. 31-38. Pisze on o pogromach ludności czeczeńskiej w krajach przedgórze kaukaskiego. Udział w nich brali także tamtejsi Kozacy.

¹⁵ Wśród nich warto wyróżnić dwie prace: R. A. Nalepin, *Istorija kazaczestwa*. Sankt Petersburg 1995, t. 1-2; A. A. Gordeev, *Istorija kazakow*. Moskwa 1992, cz. 1-4.

¹⁶ M. Hruszewskij, *Istorija Ukrainy – Rusi. Wodinaćcati tomach, dwanaćcati knigach*, t. VII – *Kazacki czasi – do r. 1625*. Kiiv 1995, 626 ss.

¹⁷ W. A. Smolij, W. S. Stepankow, *Bogdan Chmielnickij. Chronika žyttja ta dija'ielnosti*. Kiiv 1994, 260 ss.

¹⁸ W. Golobuckij, *Zaporozkie kozactwo*. Kiiv 1994, 539 ss. Włodzimierz Golobucki jest jedynym historykiem radzieckim, który dziejami Kozaków zajmował się w czasie istnienia ZSRR. Opublikował kilka prac poświęconych Wojskom Kozackim: Dońskiemu, Zaporoskiemu, Czarnomorskiemu. Cytowana tu praca ukazała się po raz pierwszy w 1957 r. w Kijowie.

¹⁹ Między innymi dlatego część opracowań jest w tym artykule cytowana z tych reprintów.

W polskiej literaturze naukowej znajdujemy sporo prac poświęconych Kozakom. W większości dotyczą one tylko tej części ich dziejów, która była związana z historią Rzeczypospolitej do połowy XVII w. Na pierwszym miejscu należy tu wymienić prace wybitnego znawcy przedmiotu z okresu międzywojennego – Franciszka Rawity-Gawrońskiego, a po II wojnie światowej Władysława Serczyka, Zbigniewa Wójcika i Janusza Dąbrowskiego²⁰. W poznańskich czasopismach naukowych problem kozacki odnotowały w ostatnim czasie: „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa”, informacją omawiającą ogólnie problematykę pod kątem socjologiczno-historycznym²¹ oraz „Przegląd Zachodni”, który zamieścił materiał poświęcony problemowi służby Kozaków w armii niemieckiej w latach 1941-1945²². Wymienione teksty zainspirowały mnie do zainteresowania się Kozakami w szerszej, historycznej perspektywie. Lektura nowszych opracowań na ten temat, pozwoliła postawić problem udziału Kozaków w kształtowaniu rosyjskiej świadomości historycznej i narodowej. Takie ujęcie problemu zaproponowała już wcześniej amerykańska uczona Judith Deutsch Kornblatt w pracy *The Cossack hero in Russian literature: a study in cultural mythology* (The University of Wisconsin 1992). Skupiła się ona jednak wyłącznie na percepcji Kozaków przez literaturę rosyjską.

Celem tego artykułu jest prześledzenie kolejnych etapów rozwoju Kozactwa. Powinno to wskazać na istotne momenty przemian wewnętrznych w łonie tej grupy, z którymi są związane zmiany jej statusu prawno-politycz-

²⁰ Por. W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*. Wrocław 1973; Z. Wójcik, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. Kraków 1989; J. Dąbrowski, *Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszyny kozackiej w latach 1648-1657*. Kraków 1993; J. Dąbrowski, *Ewolucja systemu władz kozackich w latach 1648-1657*. Kraków 1994. Przeglądowy charakter, ukazujący kształtowanie się w przeszłości polskiego stosunku do Kozaków, ma przedwojenne opracowanie: *Kozaczyzna. Wyjątki z dzieł historyków polskich*, zebrały Helena Witkowska i Wanda Krzyżanowska, Warszawa 1918, 61 ss.

²¹ K. Kwaśniewski, *Kozacy*. „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa”, Poznań 1993. T. II, z. 1(2), ss. 287-294. Autor zaproponował dosyć jednoznaczne określenie pochodzenia słowa „kozak”, jako człowieka wolnego, zbiega, który był członkiem „bractwa wojennego”. W rzeczywistości sprawa jest o wiele bardziej skomplikowana, a w języku rosyjskim ma obszerną literaturę [por. L. B. Zasadatieliewa, *Terskije kazaki (seredina XVI-naczalo XX w.). Istoriko-etnograficzeskiej oczerki*. Moskwa 1974, ss. 21-24]. Określenie Kozaków jako „bractwa wojennego” lub „rozbójniczego” jest w zasadzie uprawnione, ale nieco mylące. Budzi ono skojarzenia z istniejącymi w Rzeczypospolitej w XVI w. bractwami cerkiewnymi, które tworzyła ludność prawosławna po unii brzeskiej z 1596 r., jako wyraz dążeń do reformy kościoła wschodniego. Na początku XVII w. stronnictwo dyzunickie (tj. przeciwników unii) kierowane przez księcia Konstantego Ostrońskiego doprowadziło do przywrócenia praw Prawosławia sprzed unii. W wydarzeniach tych brali aktywny udział Kozacy, którzy razem z mieszczaństwem prawosławnym, zorganizowanym właśnie w bractwach cerkiewnych zdecydowanie poparli księcia Ostrońskiego.

²² A. Hudowicz, *Kozacy i narody Kaukazu wobec agresji niemieckiej 1941-1945*. „Przegląd Zachodni”, Poznań 1997, nr 1 (282), ss. 179-192.

nego. To z kolei było wyrazem zmieniającej się funkcji pełnionej przez Kozactwo w kształtującym się od początku XVIII w. nowożytnym społeczeństwie rosyjskim. Nie będziemy wglębiać się w dyskusję na ile Kozacy byli i są warstwą społeczną, a na ile odrębną grupą społeczną czy etniczną, a nawet, jak uważają niektórzy badacze – narodem. Podobnie poza obszarem naszego zainteresowania pozostanie ważny problem początków Kozactwa, który został już powyżej zarysowany. Przedmiotem tej analizy jest Kozactwo jako organizacja społeczno-polityczna i proces jej transformacji od powstania do czasów współczesnych. Chociaż interesuje nas problem Kozaków w Rosji, to zwrócimy także uwagę na zachodnią, małoruską, część Kozactwa, by lepiej pokazać wewnętrzne zróżnicowanie całej grupy. Interesować nas będą przemiany jakim podlegało Kozactwo, jego wewnętrzne zróżnicowanie oraz znaczenie dla procesu kształtowania się nowożytnego państwa i narodu rosyjskiego. Takie ujęcie problemu wynika z przyjęcia założenia o dużej roli Kozactwa w tym procesie — Kozactwa postrzeganego jako jedna z ważnych części społeczeństwa rosyjskiego.

KOZACY POMIĘDZY RZECZĄPOSPOLITĄ A MOSKWA

Kozacy od początku swego istnienia byli ściśle związani z historią stosunków polsko-rosyjskich. Jako zwarta grupa, pojawili się oni właśnie na pograniczu między tymi państwami i ich południowym sąsiadem – Turcją, w XV w. Terminem tym określano wtedy skupisko byłych zbiegów, mieszczące się na Zaporozżu, tj. w dolnym biegu (ukr. za *porohami*) Dniepru²³. Skład społeczny tej grupy był bardzo zróżnicowany, ale można przyjąć, że obok przedstawicieli wszystkich stanów społecznych uciekających przed wyrokami sądowymi, tworzyli je głównie byli chłopci tatarscy, mało- i wielkoruscy oraz polscy. Źródło utrzymania Kozaków stanowiły łupy zdobywane w wyprawach podejmowanych przeciwko sąsiadom. W literaturze z reguły wysuwa się na plan pierwszy kozackie wyprawy na teren Krymu, zamieszkiwanego przez Tatarów oraz dzisiejszej Mołdawii, Bułgarii i terenów po Bosfor, które znajdowały się wtedy pod panowaniem Turcji. Ostatni kraj wykorzystywał przez długi czas Tatarów do kontrolowania Kozaków. Tereny mu podległe były głównym miejscem ataków kozackich, ponieważ właśnie na nich stosunkowo łatwo było zdobyć łupy. Kozacy korzystali w czasie wypraw zarówno

²³ *Porohy*, czyli progi skalne przegradzające w dolnym biegu Dniepr (2300 km długość), utrudniały żeglugę po tej rzece. W zależności od pory roku skały wystawały ponad wodę lub kryły się w jej wodach. Powstałe dzięki nim rozlewisko Dniepru z licznymi wyspami (największa była Chorytyca), tworzyły idealną, trudno dostępną kryjówkę dla Kozaków. Opis *porohów* Dniepru w: W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie...*, ss. 16-19.

z drogi lądowej, jak i wodnej. W drugim przypadku budowali lekkie, bardzo zwrotne łodzie – „czajki”²⁴.

Pewne znaczenie w ukierunkowaniu kozackiej aktywności odegrała także umiejętna polityka Rzeczypospolitej i władców moskiewskich, wykorzystująca Kozaków do walki z południowymi sąsiadami. Nie zawsze się to jednak udawało, a konflikty spowodowane przez kresowych możnowładców stały się przyczyną kolejnych wojen toczonych z Kozakami²⁵. Przy tym w XVI w. Kozacy nie stanowili jeszcze samodzielnej i dobrze zorganizowanej siły. Dowodzą tego liczne bunt, powstania i charakteryzująca ten okres samowola kozacka. Często dochodziło do konfliktów pomiędzy samymi Kozakami²⁶. Z pewnością wpływ na to miał wielonarodowościowy skład grupy.

Kozacy zaporoscy zbierali się tylko przy okazji organizowanej wyprawy (dowodził nimi wtedy wybierany dowódca – ataman) lub zagrożenia zewnętrznego. Sprawami Siczy zarządzała Rada Siczowa, która wybierała atamana koszowego. Chociaż terminów tych używa się wymiennie, to należy podkreślić, że sicz oznaczała ośrodek władzy kozackiej, a kosz – miejsce jej pobytu²⁷. Podstawą organizacji Siczy zaporoskiej był kureń, czyli osada kozacka. Z czasem postępował proces budowania struktur wewnętrznych Kozaków zaporoskich, co doprowadziło w połowie XVII w. do ich politycznej emancypacji²⁸. Czerpano przy tym z wzorów polskich, czego przykładem było ustanowienie stanowiska hetmana i oparty na elekcji wybór władz kozackich – starszyny. Specyfika kozacka polegała na połączeniu w jednym ręku władzy cywilnej i wojskowej. Oficjalna równość praw wszystkich Kozaków, prowadziła do stworzenia formy władzy, określanej mianem demokracji wojskowej. Miało to doprowadzić w połowie XVII w. do próby utworzenia własnego państwa – hetmaństwa Chmielnickiego. Fakt ten wyraźnie podkreślał odmienność Kozaków zaporoskich od Kozaków mieszkających na wschód od Dniepru²⁹.

Kozaków można było do XVII w. określić jako grupy zbójckie, zajmujące się grabieżą. Zmiany organizacyjne wraz ze zwiększeniem się liczebności

²⁴ „Czajki” stały się z czasem symbolem kozackiej zwinności i odwagi. Chociaż były stosunkowo niewielkie (20 m długości i 3-4 m szerokości) z powodzeniem walczyły z ciężkimi tureckimi statkami. Jedna „czajka” mieściła od 50 do 70 Kozaków, a w wyprawie uczestniczyło zazwyczaj od 80 do 100 łodzi. Sposób walki i rodzaj transportu przy użyciu „czajek” skłonił wielu badaczy do porównywania Kozaków z Wikingami.

²⁵ Opis tych wojen w: Z. Wójcik, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. Kraków 1992.

²⁶ W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie...*, ss. 38-63.

²⁷ Chociaż mówimy z reguły o Siczy zaporoskiej, to jest w tym określeniu zawarte pewne uproszczenie. Badacze wymieniają kilka Siczy (8) składających się na całość Kozactwa zaporoskiego.

²⁸ Przemiany w organizacji władz Siczy w tym okresie opisał Janusz Dąbrowski (por. przyp. 20).

²⁹ J. Dąbrowski, *Ewolucja systemu...*; W. Serczyk zwraca uwagę na fakt znaczenia narzuconego przez Polskę rejestru kozackiego, który zapoczątkował proces rozwarstwienia Kozactwa. Kozacy rejestrowi tworzyli grupę zamkniętą wewnątrz Kozactwa, oscylującą w kierunku przemiany w szlachtę kozacką.

Kozaków, uczyniły z nich na początku XVII w. poważną siłę militarną i polityczną. Wojna na terenach zajmowanych przez Zaporozców toczyła się w XVII w. stale, a dzieliły ją tylko krótkie okresy pokoju. Uczestniczące w niej obok Kozaków trzy sąsiednie państwa: Rzeczpospolita, państwo moskiewskie i Turcja, zawierały między sobą (i z Kozakami) kolejne umowy i traktaty. Co ciekawe, wprowadzając kolejne rozgraniczenia stref wpływów, pozostawiały z reguły pas ziemi niczyjej między swoimi posiadłościami. Właśnie ten fakt pozwolił przetrwać i rozwijać się Kozactwu. Do 1648 r. Sicz była podporządkowana Rzeczypospolitej, a sam problem kozacki był w pewnym sensie jej wewnętrznym problemem. Po powstaniu Bohdana Chmielnickiego Sicz uniezależniła się od niej i w latach 1648-1654 istniało na jej terenach niezależne hetmaństwo Chmielnickiego. Po raz pierwszy Kozactwo odegrało samodzielną rolę polityczną. Ku zdziwieniu dotychczasowych uczestników gry politycznej na tym obszarze, pojawił się czwarty partner biorący w niej udział – Kozacy. Wybitny znawca przedmiotu – Władysław Serczyk stwierdził, że: „Już w XVII w. Kozacy stali się nosicielami idei państwowości ukraińskiej. Reprezentowali ją hetmani kozaccy, których ambicje osobiste stanowiły dodatkową przeszkodę w jej urzeczywistnieniu. Różnili się między sobą nie tylko wyborem sojusznika, ale również zdolnościami, umiejętnościami i metodami działania. Należeli do nich przecież i Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny, Bohdan Chmielnicki i Piotr Doroszenko, a także Iwan Mazepa”³⁰.

Ujawnione w połowie XVII w. dążenia emancypacyjne Kozaków zaporoskich, nie zostały uwieńczone powodzeniem. Po likwidacji hetmaństwa Chmielnickiego, do końca XVII w. Sicz została stopniowo podporządkowana Rosji. Jednak cieszyła się jeszcze przez jakiś czas dużą autonomią. W tym czasie Kozacy stanowili już grupę zwartą, która w XVII w. wytworzyła obok własnej organizacji, także odrębną obyczajowość i związała się z Prawosławiem³¹. Specyfikę kozacką pokazuje, między innymi, instytucja pobratymstwa zawieranego pomiędzy mężczyznami. Polegała ona na przysiędze wierności i przyjaźni składanej w obecności duchownego. Więzy łączące pobratymców nie były więzami pokrewieństwa, ale wynikające z nich zobowiązania miały równie silny charakter.

W 1709 r. Piotr I zlikwidował ostatecznie niezależność Sicz zaporoskiej i upowszechniło się określanie tej grupy Kozaków mianem Ukraińskie Wojsko Kozackie. Dalsze losy Kozaków zaporoskich były związane z utworzeniem z nich Czarnomorskiego Wojska Kozackiego w 1787 r. oraz przesiedleniem

³⁰ W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie...*, s. 7.

³¹ Przykładem tej obyczajowości były obrzędy ślubne i pogrzebowe, opisane szczegółowo w cytowanej wyżej pracy W. Serczyka. Związek z Prawosławiem Kozaków dońskich opisał J. P. Sawieliew, *Kazaki. Istorija...*, podkreślając przywiązanie Kozaków do religii. Odnosił istnienie kozackich monasterów i cerkwi, równocześnie opisując rozwód kozacki, który polegał na ogłoszeniu tego faktu przez męża na majdanie. Dowodzi to dosyć swobodnego traktowania religii w tej grupie, jako elementu pomagającego kształtować jej spójność wewnętrzną.

części nad Kubań, gdzie utworzyli Kubańskie Wojsko Kozackie w którego skład włączono później Wojsko Czarnomorskie³².

Cechami charakteryzującymi Kozactwo od początku istnienia były: specyficzny rodzaj organizacji siły zbrojnej oraz wewnętrzny samorząd, który stanowił podstawę systemu ekonomicznego, opartego na elementach wspólnotowych. Kozak był człowiekiem wolnym, zależnym tylko od praw obowiązujących w jego oddziale lub osiedlu. W szeregach kozackich znajdowali się w większości ludzie, którzy odrzucili poddaństwo – podstawową zasadę, na której oparte były wtedy stosunki społeczne. Ucieczki spod władzy pańskiej związane były często z pobiciem, morderstwem, kradzieżą. Dokonanie takiego wyboru pociągało za sobą liczne konsekwencje, wśród których najważniejszym był brak możliwości powrotu do *status quo ante* (przynajmniej bez kary). Było to najpewniejsze spoiwo łączące Kozaków, których poczucie względnego bezpieczeństwa wynikało z przynależności do możliwie najsilniejszej grupy osób znajdujących się w podobnej sytuacji. Kozactwo, w pierwszym okresie istnienia charakteryzowało się „tymczasowością istnienia”. Było to wojsko znajdujące się w stałej gotowości do działania, co podkreślał fakt zorganizowania i usytuowania Siczy w oddaleniu od osiedli z zakazem wstępu kobiet na jej teren. Wydaje się, że każdy z kozackich sąsiadów (Rzeczpospolita, Turcja i nawet słabsza od nich Rosja), miał potencjalne możliwości położenia kresu jego istnienia. Jednak nikt tego nie uczynił. Przyczyna była jedna: wszyscy woleli korzystać z usług kozackich dla realizacji własnych zamierzeń. Gdy w połowie XVII w. próba taka została podjęta przez Rzeczpospolitą, okazało się, że Kozacy są już zbyt silni (przynajmniej dla Rzeczypospolitej), aby nad nimi zapanować. Umiejętne związanie przez Kozaków zaporoskich własnego losu z dążeniami wyzwolenческими ludu ukraińskiego, zapewniło im poparcie ostatniego. W dużej mierze zadecydowało to o przetrwaniu tej grupy. Jednak dalsza współpraca z Rosją, nie pozwoliła obronić kozackiej autonomii. Kozacy zaporoscy stali się z czasem częścią Wojsk Kozackich, podporządkowaną ściśle carom i wykorzystywaną do realizacji celów stojących przed państwem rosyjskim. Ci, którzy okazali niezadowolenie z tej przemiany, zostali przesiedleni na północny Kaukaz³³.

³² Brak spójnej organizacji całej grupy i charakter działalności w tym okresie nakazują rezerwę w stosunku do określenia ich mianem „bractwa wojennego” i traktowania jako siły walczącej o wyzwolenie społeczne terenów obecnej Ukrainy. Szerzej o tym w cytowanej wyżej pracy W. Golobuckiego, *Zaporozkie kozactwo*. Kiiv 1994.

³³ Stosunki Polski z Kozakami nie zawsze były wrogie. Przykład bliskiej współpracy polsko-kozackiej stanowiły wojny z Tatarami i Turcją, toczone przez Rzeczpospolitą na początku XVII w. Interwencja kozacka na Krymie w 1627 i 1628 r. miała na celu osadzenie przychylnego Polsce chana Mehmeda III Gireja. Pod Chocimiem w 1621 r. walczyło z Turkami po stronie polskiej 25 tys. Kozaków dowodzonych przez Piotra Konaszewicza Sahajdacznego wspólnie z 30 tys. Polaków pod hetmanem Janem Karolem Chodkiewiczem. Siły te odparły prawie 100 tys. armię turecko-tatarską.

W XV w. Kozactwo powstało także na pograniczu rosyjsko-tatarsko-tureckim. Niektórzy badacze rosyjscy przesuwają datę jego powstania na tym terenie o wiek wcześniej. Podkreśla się udział Kozaków w bitwie na Kulikowym Polu w 1380 r., uznając tę datę za początek ich służby państwu ruskiemu. Należy jednak podkreślić, że większe znaczenie zaczęła ta grupa odgrywać dopiero od końca XV w., kiedy nastąpiło połączenie Kozaków „niżowych” (mieszkających w dolnym biegu Donu) i „wierchnich” (mieszkających w górnym biegu Donu). Wiązało się to zresztą z wejściem całej Rusi w nowy etap rozwoju, po zrzuceniu zależności tatarskiej. Po upadku Złotej Ordy powstało na zajmowanych przez nią terenach kilkanaście chanatów. Władza poszczególnych chanów nie była już tak silna jak wcześniej. Kończyło się panowanie mongolskie na Rusi (1240-1480). Kozacy, których siedziby w XVI w. skupiły się nad Donem, znaleźli dzięki temu doskonałe warunki do rozwoju. Mieli wkrótce odgrywać ogromną rolę w historii Rosji. Przedtem nastąpiło jednak zwiększenie i wzmocnienie organizacyjne tej grupy. Liczba Kozaków rosła dynamicznie przez cały wiek XVI. Dzięki temu zaczęli oni pełnić samodzielną rolę na rosyjskiej scenie politycznej. Dlatego Kozakom dońskim poświęćmy więcej uwagi w dalszych rozważaniach.

Kozactwo rządziło się własnymi prawami. Oficjalnie wszyscy Kozacy byli sobie równi i mieli takie same prawa. O zamożności danej osady kozackiej decydowało powodzenie wypraw wojennych i wielkość zdobytych łupów. Inicjatywę podjęcia wyprawy miał każdy Kozak³⁴. Na czas wyprawy wybierano dowódcę – atamana pochodu. Oddziały dzieliły się na sotnie (liczące stu kozaków) i półsotnie, którymi dowodzili wybierani esaul i pięćdziesiątnik. Po powrocie z wyprawy dzielono zdobycz zostawiając tzw. dziesiątą dolę dla rodzin poległych. W ten sposób organizowano tylko większe wyprawy. Najczęściej Kozacy wyprawiali się małymi grupami od kilku do kilkunastu osób. Utworzony w ten sposób oddział nazywany kureniem (także kurzeń) udawał się na tereny pograniczne, gdzie szukał zdobyczy. Kozacy zadawalali się łupem jaki wpadł im w ręce. Najwyższa władza we wszystkich wojskach kozackich należała do kręgu kozackiego, który tworzyli wszyscy mężczyźni po ukończeniu 17 roku życia (oprócz ukaranych). Postanowienia kręgu realizował wybierany na rok ataman i pomagający mu dwaj esaulowie oraz pisarz wojskowy. Podobnie funkcjonowały stanice³⁵.

³⁴ Sposób organizowania wyprawy przez Kozaków dońskich opisał szczegółowo cytowany wyżej J. Sawieliew. W tym celu Kozak chcący zaproponować innym cel wyprawy wychodził na główny plac osady, zdejmował czapkę, rzucał ją na ziemię i ogłaszał plan wyprawy. Chętni do udziału rzucali swoje czapki obok leżącej na ziemi czapki inicjatora potwierdzając w ten sposób swój akces. Jeżeli zebrala się wystarczająca liczba chętnych do realizacji zamierzenia, rozpoczynano przygotowania (broń, sprzęt, wybór przywódcy).

³⁵ O. Agafonow, *Kazaczi Wojska Rossijskiej Imperii*. Moskwa 1995, ss. 27-45. Także tam opis wszystkich wojsk kozackich istniejących w Rosji z podaniem ich struktury, uzbrojenia i wyposażenia.

Kozacy dońscy nawiązali w XVII w. bliskie kontakty z władcami moskiewskimi, dostarczając im niezwykle cennych informacji o sytuacji na pograniczu tatarsko-tureckim. W tym celu wysyłano zazwyczaj do Moskwy tzw. *wiestowuju stanicu*, czyli poselstwo³⁶. Na mocy odrębnych porozumień, Kozacy ułatwiali kupcom i dyplomatom moskiewskim drogę na południe, za co otrzymywali podziękowania carskie oraz potrzebne im artykuły: ziarno, proch, ołów i inne. Doprowadziło to z czasem do zbliżenia z Moskwą, którego efektem było rozpoczęcie wypłacania im od 1618 r. stałej zapłaty za służbę. Po pięciu latach już dwa tysiące kozaków zostało przyjętych na służbę carską. Ich sprawami od 1623 r. zajmował się Poselski Prikaz. Posunięcia te wskazywały na zbliżanie się części Kozaków do Rosji. Mając oparcie w monarchach rosyjskich, Kozacy zaczęli się stopniowo przekształcać w grupę osiadłą. Przy tym ceną jaką za to płacili było podporządkowanie się władcom rosyjskim i stopniowe przekształcanie się w wojsko zaciężne pozostające na służbie carskiej.

Od XVI w. Kozacy dońscy stali się bazą rekrutacji żołnierzy najemnych. Spośród nich wywodzili się uczestnicy większości wypraw syberyjskich od Timofieja Jermaka w 1581 r. poczynając, do pełnego przyłączenia Syberii w XVIII w. Kozacy uczestniczyli we wszystkich ważniejszych wydarzeniach w historii Rosji tego okresu: od Wielkiej Smuty po powstania chłopskie, którym często przewodzili. Pierwszym przykładem ich samodzielnego działania politycznego na dużą skalę, było zdobycie w 1637 r. tureckiej twierdzy Azow, położonej u ujścia Donu do Morza Azowskiego. Była to najdalej na północ wysunięta, silnie umocniona placówka turecka. Jej strategiczne znaczenie było dwojakie. Po pierwsze, polegało na możliwości kontrolowania Morza Azowskiego i Czarnego, czyniąc z tego ostatniego wewnętrzne morze Turcji. Po drugie, twierdza stanowiła doskonałą bazę wypadową do ataków na ziemie południowej Rosji. Władcy moskiewscy byli na początku XVII w. zbyt słabi, by zdecydować się na samodzielne wystąpienie przeciwko ówczesnej potędze – Turcji, w której dostrzegali także potencjalnego sojusznika w walce z Rzeczpospolitą. Dla samych Kozaków dońskich panowanie tureckie nad Azowem stanowiło śmiertelne zagrożenie. Korzystając ze sprzyjającej sytuacji politycznej, którą stworzyły właśnie w chanacie krymskim i rozpoczęta w 1623 r. przez Turcję wojna z Persją, Kozacy samodzielnie zdobyli silnie ufortyfikowaną twierdzę azowską, bronioną przez kilkutysięczną załogę posiadającą 200 dział. Zwrócili się z prośbą o włączenie Azowa do państwa rosyjskiego. Sobór Ziemski nie przyjął tej oferty, obawiając się wojny z Turcją. Kozacy utrzymali Azow do 1641 r., kiedy Turcja zorganizowała wyprawę odwetową. Dopiero po

³⁶ Termin „stanica” miał, jak widać, wiele znaczeń. Przyjęty do nazywania osiedli wiejskich zamieszkiwanych przez Kozaków w Rosji, odróżniających się od innych wsi specyficzną formą samorządu i uprawy roli, pierwotnie określa także poselstwo kozackie.

uzyskaniu negatywnej odpowiedzi z Moskwy na swą ofertę, opuścili w roku następnym twierdzą, burząc jej umocnienia. Musiało minąć pół wieku, aby w 1696 r. Azow mogły szturmować wspólnie wojska rosyjskie i kozackie. Przykład wyprawy kozackiej przeciwko Azowowi, chociaż nie został uwieńczony politycznym sukcesem, wytyczył kierunek drogi, którą w następnych dziesięcioleciach miało pójść Kozactwo. Było nią przejście na służbę budującej podstawy imperialnej potęgi Rosji. Od tego czasu Kozacy zaczęli także brać udział w rosyjskich wyprawach wojennych poza własnym terytorium. Traktowani byli początkowo przez wojewodów carskich, jak zwykli żołnierze. Prowadziło to do licznych konfliktów. Zażegnano je tworząc odrębne wojska kozackie, dowodzone przez kozackich dowódców. Prowadzona przez Rosję polityka ekspansji, stworzyła niepowtarzalną szansę rozwoju Kozactwa. Szansę tę Kozacy wykorzystali³⁷.

DROGA DO ZBLIŻENIA Z ROSJĄ

W literaturze rosyjskiej od dawna toczy się spór o to, czy Kozacy są warstwą społeczeństwa rosyjskiego, mniejszością, czy też odrębnym narodem? Problemem tym zajmowali się najwybitniejsi rosyjscy historycy – od Nikołaja Karamzina po Lwa Gumilowa. Prezentacja tych koncepcji wychodzi poza ramy tego artykułu. Poglądy dotyczące etnogenezy Kozaków można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej, mającej dłuższą tradycję, zaliczymy te, które podkreślają rdzennie rosyjski charakter Kozactwa, wskazując, że powstało ono ze zbiegów z ziem centralnej Rosji. Obce elementy etniczne były, według autorów tej koncepcji, po pewnym czasie asymilowane. Do drugiej grupy, mającej krótszy rodowód, zaliczyć można koncepcje podkreślające znaczenie wielokierunkowych migracji na przestrzeni wieków i bliskie związki poszczególnych grup Kozaków z terenem, który potem zamieszkiwali. Koncepcje należące do obu grup mają wyraźny podtekst polityczny. Pierwsze, pozwalały w przeszłości ściślej wiązać wieloetniczny zlepek jaki stanowiły formacje kozackie z państwem rosyjskim, któremu służyły. Drugie, z kolei, doskonale służą obecnie odrzucaniu argumentów o prowadzeniu kolonialnej polityki na rosyjskim południowym pograniczu i przyłączaniu nierosyjskich ziem do Rosji. Skoro bowiem przyjmujemy, że Kozacy są etnicznie powiązani z zamieszkiwaną przez nich ziemią, to wynika z tego, że mają do niej przynajmniej takie same prawa, jak inne ludy tam mieszkające³⁸.

³⁷ O. Agafonow, *Kazaczi...*, ss. 45-52.

³⁸ Dobrą ilustracją tego problemu jest spór o etnogenezę Kozaków tereckich, gdzie koncepcji napływowej znad Donu i Wołgi (N. Karamzin, S. Sołowiow) przeciwstawia się koncepcję stworzoną w latach sześćdziesiątych naszego stulecia przez L. N. Gumiliewa o scytyjsko-chazarsko-połowieckim pochodzeniu tej grupy oraz jeszcze ciekawszą jej mutację stworzoną

Postawienie problemu w formie alternatywy: Kozacy – naród czy warstwa społeczna, wydaje się błędne z założenia. Wynika to z kilku powodów. Wśród nich najstotniejszym jest, moim zdaniem, używanie łączne określenia „Kozactwo” dla nazwania grup ludności powstających i funkcjonujących w różnym czasie, miejscach i warunkach. Należy podkreślić, że Kozactwo powstawało pierwotnie (do XV w.) jako twór zróżnicowany etnicznie. Przez następne dwa stulecia ujawniło swe dążenia emancypacyjne (szczególnie na Zaporozżu), aby przez kolejne dwieście lat stać się grupą stopniowo tracącą odrębność i ulegającą procesowi asymilacji przez społeczeństwo rosyjskie. Miało to doprowadzić w XX w. do formalnej likwidacji kozackiej odrębności. Co za tym idzie, grupy kozackie miały zróżnicowane cele powstania i możliwości funkcjonowania. Przy tym, jeżeli mówić o narodzie kozackim, to dlaczego o jednym, a nie o dwóch: mało- i wielkoruskim? Sygnalizowane powyżej dążenia Kozaków zaporoskich do utworzenia własnego państwa stanowią dobrą ilustrację tej tezy.

W dalszych rozważaniach skupimy się na drodze Kozaków do służby u władców rosyjskich. Warto w tym celu prześledzić w czasie te procesy, wskazując na zmieniające się z czasem oblicze Kozactwa. Pozwoli to lepiej zrozumieć znaczenie tej formacji i jej miejsce w historii Rosji. Ograniczone ramy artykułu nie pozwalają na analizowanie losów wszystkich skupisk kozackich. Dlatego skoncentrujemy się na najważniejszych z nich, czyli tych, które ukażą rozwój terytorialny Kozactwa: od Zaporozża przez Don i Kaukaz aż po Ural i Daleki Wschód. Interesować nas będą czasy nowożytne, tj. wiek XVIII i XIX, które ostatecznie ukształtowały oblicze rosyjskiego Kozactwa. Należy podkreślić, że omawiane procesy, chociaż z różnym natężeniem, toczyły się jednak równolegle na całym obszarze zajmowanym przez Kozaków³⁹.

„Kozactwo zaczęło się kształtować w Rzeczypospolitej już od XV wieku, na kresach wielkiego księstwa moskiewskiego proces ten zaczął się nieco później; ale tu i tam działały te same przyczyny, przede wszystkim – zbiegostwo chłopów i plebsu miejskiego, tzn. na wschodzie tzw. ludzi posadzkich. Zbiegowie łączyli się z sobą, tworząc większe jednostki o charakterze wojskowym;

przez S. Umarowa, I. Saidowa – tzw. koncepcję czeczeńską zakładającą, że zbiegowie z centralnych rejonów Rosji zostali zasymilowani przez Czeczenów i ich potomkowie dali początek Kozakom tereckim. W tym przypadku przyjęcie określonej opcji jest związane z uznaniem praw danej grupy do ziem na prawym i lewym brzegu rzeki Terek, czyli ma *de facto* charakter dyskursu politycznego, a nie naukowego. Por. J. G. Kulczik, Z. B. Końkowa, *Dagestan: Niżnie-terskoje kazaczestwo*. Moskwa 1995, ss. 5-25.

³⁹ Właśnie dlatego konieczne jest widzenie tych procesów w szerszej perspektywie. Pozwala to odrzucić koncepcje napływowego powstania skupisk kozackich w europejskiej części Rosji, jako zbyt upraszczającą zagadnienie. Ma ona jednak zastosowanie przy wyjaśnianiu powstania skupisk kozackich za Uralem, które powstały wyłącznie dzięki napływowi Kozaków z europejskiej części Rosji od początku XVII w. Przykład ten dobrze ilustruje konieczność zróżnicowanego podejścia do badania problemu Kozactwa w zależności od miejsca i czasu historycznego.

żyjąc na dalekich kresach, w ciągłym zagrożeniu od strony różnych plemion stepowych, nie utrzymaliby inaczej swojej wolności. Osiedlano się głównie nad dolnym Donem i na północnym Kaukazie nad Terekiem, potem także na Syberii. Myślistwo i rybołówstwo stanowiły główne zajęcia Kozaków w okresach pokojowych, chociaż nie trwały one nigdy zbyt długo. Starali się zresztą o to sami Kozacy, z biegiem czasu w coraz mniejszym stopniu obawiający się zagrożenia od zewnątrz, a w coraz większym sami stwarzający zagrożenie innym. Najczęściej dokonywali napadów na Krym, także na posiadłości tatarskie. W Moskwie rozumiano, że jest to dla państwa bardzo korzystne i dlatego długo stosowano specyficzną taktykę nieoficjalnej akceptacji i nie urządzano wypraw represyjnych przeciwko zbiegom, a nawet użyczano Kozakom pomocy, zaopatrując ich w broń palną i sieczną, proch i różne wyroby przemysłowe⁴⁰.

W tak lapidarny sposób przedstawił genezę Kozactwa Ludwik Bazyłow. Podobnie jak władcy moskiewscy, także Rzeczpospolita wykorzystywała w swojej polityce wschodniej Kozaków przez cały wiek XVI. Stworzenie wtedy spisów Kozaków pozostających na służbie Rzeczypospolitej, tzw. rejestrów, dawało szansę związania tej grupy na stałe z Polską. Jednak ciągle ograniczanie liczby Kozaków rejestrowanych oraz liczne nieporozumienia Kozaków z możnowładcami polskimi, doprowadziły do zaprzepaszczenia tej możliwości. Ostateczny kres polityki zjednywania Kozaków dla Rzeczypospolitej położyło powstanie Bohdana Chmielnickiego w 1648 r. Podpisana po nim ugoda w Zborowie zwiększała liczbę Kozaków rejestrowych do 40 000⁴¹. Jednak nie została ona wypełniona. Ugoda perejesławska przyłączając w 1654 r. wschodnią Ukrainę do Rosji, zdecydowała w pewnym sensie o dalszym losie zachodniego Kozactwa. Po jego likwidacji na terenie Rzeczypospolitej przez polski sejm w 1699 r., problem kozacki stał się faktycznie wewnętrznym problemem Rosji⁴².

Już w XVI w. Kozacy, pozostający w służbie moskiewskiej, zaznaczyli swą obecność w rosyjskiej historii. Po nadaniu przez cara w 1558 r. kupieckiej rodzinie Stroganowów rozległych obszarów nad rzeką Kamą, rozpoczął się proces podboju i kolonizowania tych terenów – bazy wypadowej w kierunku Syberii. Stroganowowie uzyskali specjalne pozwolenie na tworzenie oddziałów zbrojnych, których zadaniem była ochrona zakładanych na Syberii osiedli przed napadami miejscowych plemion. Do oddziałów tych zaciągali się głównie Kozacy dońscy, szukający nowych możliwości wzbogacenia się.

⁴⁰ L. Bazyłow, *Historia Rosji*. Warszawa 1985, t. 1, ss. 190-191. Nieco inaczej przedstawia problem napływu zbiegów chłopskich i innych (m.in. religijnych – staroobrzędowców) na tereny kozackie J. Sawieliew, wskazując, że dopiero od XVII w. ich liczba zwiększyła się na tyle, że stali się problemem dla Kozactwa, które starało się walczyć z tym zjawiskiem. Przyczyną miał być promowany przez tę grupę rozwój gospodarki rolnej – sprzeczny z celami funkcjonowania Kozactwa.

⁴¹ Ukraińskie wydawnictwo „Naukowa Dumka” wydało pełny spis tych Kozaków: *Reestr Wijska Zaporozkogo 1649 roku*. Kiiv 1995, 592 ss.

⁴² Utratę Kozaków boleśnie odczuła Rzeczpospolita już w XVIII w. Przykładem było powstanie kierowane przez Kozaków: Maksyma Żeleźniaka i Iwana Gontę w czasie konfederacji barskiej. Zostało ono krwawo stłumione wspólnie przez wojska koronne i rosyjskie.

Najbardziej znany z tej grupy jest Timofiej Jermak, który w 1577 r. rozpoczął służbę u Stroganowów wraz z kilkusetosobowym oddziałem (ok. 1000 osób). Po przekroczeniu Uralu Jermak skierował się do stolicy chanatu sybirskiego – Sibiri (też „Isker” lub „Kaszłyk”), którą po ciężkich walkach z chanem Kuczumem zdobył w 1582 r. Wyparcie Kozaków i śmierć Jermaka w 1585 r. nie mogły już zmienić biegu wydarzeń. Resztki drużyny Jermaka prowadzone przez Matwieja Mieszczeriakowa wycofały się z zajętych terenów⁴³. Nie zmieniło to jednak faktu zapoczątkowania długiego procesu podporządkowania Syberii władcom moskiewskim. Kolejne etapy tego procesu wyznaczało zakładanie nowych miast na tych terenach i związane z tym następne wyprawy, w których licznie uczestniczyli Kozacy. W 1639 r. Iwan Moskowitin dotarł do Morza Ochockiego i przy ujściu rzeki Ulii zbudował pierwszą rosyjską osadę nad Oceanem Spokojnym. Inny Kozak – Wasyl Pojarkow – spenetrował w 1643 r. ujście Amuru, docierając do Jakucka. Od wyprawy Jerofieja Chabarowa i założenia w 1658 r. Nerczyńska, rozpoczęło się osadnictwo Kozaków nad Amurem. Do Kamczatki, w ostatnich latach XVII w., dotarli Kozacy: Rubiec i Włodzimierz Atlasow. W ten sposób kozackie osadnictwo osiągnęło najdalszy zasięg terytorialny. Niekwestionowane zasługi Kozaków w eksploracji Syberii i Dalekiego Wschodu, która w dużej części była ich dziełem, pozwoliły inaczej niż do tej pory postrzegać tę grupę w Rosji. Obok obrazu dzielnych żołnierzy, pojawił się także inny: Kozaków-odkrywców, odważnych poszukiwaczy nowych terenów, które dzięki nim przyłączano do Rosji. W ten sposób Kozacy zyskiwali uznanie w społeczeństwie rosyjskim. W pewnym sensie stanowiło to także uzasadnienie specjalnego traktowania tej grupy przez władze. Działalność ta miała ogromne znaczenie dla procesu przyłączenia Syberii do Rosji i zjednała Kozakom duże uznanie w społeczeństwie rosyjskim. Zasoby surowcowe tego obszaru miały po kilku wiekach zdecydować o potędze całego państwa rosyjskiego. Dlatego nie powinno dziwić, że do dnia dzisiejszego pamięta się w Rosji o zdobywcach tych terenów – Kozakach⁴⁴.

W SŁUŻBIE CARÓW

W pierwszej połowie XVII w., na południowo-wschodnich kresach Rosji ukształtowały się trzy najważniejsze obszary kozackie: Kozacy dońscy nad dolnym Donem i jego prawym dopływem – Dońcem, Kozacy tereccy nad Terekiem i Kozacy jaicycy lub uralscy nad środkowym Jaikiem. Najsilniejsze

⁴³ Por. Z. Łukawski, *Historia Syberii*. Wrocław 1981, ss. 56-66.

⁴⁴ N. Karamzin, *Istoriija Gosudarstwa Rossijskogo*. Rostow 1994, t. 3, ss. 481-535. Historyk ten porównał dokonania Kozaków na Syberii i Dalekim Wschodzie z wyprawami konkwistadorów w Ameryce Południowej. W ten sposób podnosił rangę kozackich zasług równocześnie wprowadzając ich na miejsce twórców nowożytnej historii powszechnej.

było Kozactwo dońskie. Ono też miało w historii Rosji w XVII w. największe znaczenie. Wynikało to oprócz liczebności grupy także z jej usytuowania na ówczesnym rosyjsko-tureckim pograniczu. Siedziba kozackich władz, z atamanem na czele, mieściła się w Czerkasku – miejscowości położonej w połowie drogi między Gródkiem Kagalnickim (najdalej wysuniętą twierdzą rosyjską na południu w rejonie Morza Czarnego) a zajmowanym przez Turków Azowem (o którym już była wyżej mowa).

W połowie XVII w. obecność Kozaków na pograniczu z Turcją była korzystna dla władz moskiewskich. Nie oznacza to jednak, że przez cały ten czas nie podejmowano akcji przeciwko nim. Stale, choć z różnym natężeniem, wysyłano ekspedycje, których zadaniem było łapanie zbiegłych chłopów. Oficjalnie nie tolerowano stopniowego przechodzenia Kozaków do życia osiadłego, jednak władcy moskiewscy byli zbyt słabi, by to wyegzekwować. Tereny, na których kształtowało się Kozactwo dońskie, różniły się zasadniczo od obszaru Siczy zaporoskiej. Były one rozległymi stepowymi równinami z mniejszą ilością naturalnych kryjówek. Dlatego też inaczej wyglądały początki Kozactwa nad Donem. O ile na południowych obszarach pogranicznych Kozacy mieszkali bez rodzin (podobnie jak w Siczy), zachowując stałą gotowość do walki, to w osiedlach położonych w oddaleniu od granicy prowadzili osiadły tryb życia wspólnie ze swoimi rodzinami.

Kozacy byli akceptowani przez władców moskiewskich, ponieważ ich działalność na pograniczu z Turcją była im potrzebna. Trzeba dodać, że ludność tam mieszkająca składała się nie tylko ze zbiegów, ale także z miejscowych plemion. Liczba zbiegów, którzy zajmowali coraz większe obszary w dorzeczu Donu i Wołgi wzrastała w tym okresie stale i musiało to w końcu doprowadzić do konfliktu. Zajmowali oni przecież bezprawnie ziemie, które w tym samym czasie carowie nadawali bojarom i ludziom służebnym. Z drugiej strony, brak poparcia rosyjskiego po zdobyciu Azowa wzbudził niezadowolenie rzesz kozackich (tzw. gołoty), które okupiły ten sukces dużymi stratami. Narastało także rozwarstwienie Kozactwa na biedne, czyli gołotę, zajmujące dorzecze Donu w górnym jego biegu i bogate, czyli niżowe, zajmujące obszar w dolnym biegu tej rzeki.

Niezadowolenie z warunków życia było przyczyną powstań kozackich. Pierwszą próbę powstania podjął w 1666 r. Kozak doński Wasyl Us. Zorganizowana przez niego wyprawa gołoty kozackiej dotarła nawet do Tuły, jednak została tam zmuszona przez wojska księcia Jerzego Barjatyńskiego do odwrotu. Po kilku latach hasła Usa podjął inny Kozak – Stiepan Razin. Zainicjowane przez niego w 1667 r. powstanie objęło obszary zamieszkiwane przez Kozaków dońskich i jaickich, a w następnym roku przeniosło się do centralnych rejonów kraju. Umiejętnie prowadzona akcja propagandowa wśród chłopstwa spowodowała, że po przyłączeniu się mas ludowych, przybrało szybko charakter wojny chłopskiej. Wybrany w 1670 r. atamanem wojsk kozackich Razin odniósł liczne sukcesy, zajmując ogromne połacie kraju.

Jednak wiosną 1671 r. został schwytany przez odsuniętych od rządów nad Donem Kozaków niżowych i wydany władzom carskim. Stracono go w Moskwie. Powstanie, największe w tym stuleciu w Rosji, dowiodło zarówno siły, jak i słabości Kozaków. Z jednej strony właśnie ta grupa zainicjowała ruch powstańczy. Z drugiej strony, brak wewnętrznej spójności Kozactwa uniemożliwił osiągnięcie pełnego zwycięstwa⁴⁵.

W pewnym sensie scenariusz wydarzeń z powstania Razina powtórzył się w czasie kolejnego dużego powstania kozackiego wywołanego w 1707 r. przez atamana Konrada Buławina. Bezpośrednią przyczyną wybuchu były działania ekspedycji karnych szukających nad Donem zbiegłych chłopów. Po początkowych sukcesach Buławina w walce z wojskami rządowymi, został on pokonany przez Kozaków niżowych i zamordowany przez wierną carowi starszszynę kozacką. Piotr I w odwecie za powstanie rozkazał zniszczyć osiedla nieposzlusznych Kozaków, a 7 tys. uczestników buntu zostało straconych. Po raz ostatni w XVIII w. Kozacy wzięli udział w wystąpieniu skierowanym przeciwko państwu rosyjskiemu w czasie powstania kierowanego przez Kozaka dońskiego – Jemieliana Pugaczowa (1773-1775). Wszystkie te wydarzenia postawiły przed władzami państwowymi problem zapanowania nad żywiołem kozackim.

Stopniowo postępował w XVIII w. proces ścisłego związania Kozactwa z zamieszkiwanym przez nie terytorium. Administracja carska wykorzystywała do tego celu dwa elementy: duże nadania ziemskie (dotyczyło to szczególnie obszarów nowo przyłączanych do imperium) oraz wewnętrzne rozwarstwienie Kozactwa. Starszszyna kozacka i oficerowie otrzymali prawo posiadania własnych majątków ziemskich. Grupa ta z czasem upodobniła się pod względem pozycji majątkowej i prawnej do szlachty. Budziło to ogromne niezadowolenie większości Kozaków, którzy musieli się zadowolić udziałem w dochodach ze wspólnie uprawianej ziemi należącej do stanic. Położenie tej grupy ze zbliżonego do wolnych chłopów zmieniało się niekorzystnie poprzez nakładanie obciążeń finansowych i ingerencję władz państwowych w funkcjonowanie wspólnot kozackich.

Z czasem ustaliły się zasady prawne normujące miejsce Kozaków w państwie rosyjskim. Wszyscy Kozacy zachowywali nadal poczucie wspólnoty osiedlonej na określonym obszarze. Byli zobowiązani do służby wojskowej z własnymi końmi, umundurowaniem i amunicją, pod własną komendą. Dowódcy kozaccy – atamani – byli wybierani przez samych Kozaków. Do XVIII w. najwyższą władzę sprawował nadal krąg kozacki, czyli zebranie wszystkich dorosłych Kozaków. Wybierał on na rok atamana i pomagających mu w pełnieniu obowiązków pisarza wojska i dwóch esaulów. Obok atamanów wojska istnieli atamani (podobnie jak kręgi) poszczególnych oddziałów, okręgów (jak nad Donem) i stanic. Od końca XVIII w. stopniowo zaczęło

⁴⁵ J. W. Stepanow, *Krestianskaja wojna w Rossii w 1670-1671 gg.* T. 1-2, Leningrad 1966-1972.

maleć znaczenie kręgów kozackich. Utworzono ogólnie stanowisko atamana nakaźnego, który stał na czele każdego wojska kozackiego. Był wyznaczany przez władze i opierał się w zarządzaniu sprawami wojska na jego sztabie oraz atamanach oddziałów i okręgów. Łączył władzę cywilną z wojskową. Wybór atamanów w stanicach i chutorach pozostawiono Kozakom. Z biegiem czasu dochodziło do licznych odstępstw od tych reguł. Przykładem może być przekazywanie komendy nad oddziałami kozackimi przez dowódców rosyjskich wybranym przez nich oficerom zawodowym, pochodzącym nie zawsze ze środowiska kozackiego. Miało to miejsce między innymi na Kaukazie w czasie toczony tam w XIX w. wojny z góralami⁴⁶.

Początkowo służba wojskowa Kozaków polegała w istocie na obronie własnych siedzib przed napadami sąsiadów oraz bardziej lub mniej samodzielnymi wypadami w celu zdobycia łupów. Wynikało to z faktu zajmowania przez nich terenów pogranicznych. Większe wyprawy były organizowane na polecenie carskie. Z reguły były one przedsięwzięciami „samofinansującymi się”. Dobry przykład stanowi szeroko opisana w literaturze wyprawa Kozaków do Indii zorganizowana przez cara Pawła I. Wzięło w niej udział ponad 20 tys. Kozaków, którzy pod wodzą atamana Matwieja Płatowa dotarli do Orenburga, skąd zawrócono ich po zmianie na tronie carskim. Koszty wyprawy wyniosły ponad 1,6 mln rubli. Organizujący wyprawę ataman Wasilij Orłow otrzymał fundusze z kasy państwowej, ale był zobowiązany do zwrócenia ich ze zdobytych łupów⁴⁷.

W XVIII w. wraz z umacnianiem się carskiej administracji, obejmowała ona swoim oddziaływaniem także tereny zamieszkiwane przez Kozaków. Wynikało to z faktu rozrostu terytorialnego Rosji i przesuwania jej granic. Tereny XVII-wiecznego pogranicza (jak choćby obszary nad Donem), znalazły się w centrum budowanego państwa. Z czasem następowało ściślejsze ich podporządkowanie centralnym rosyjskim władzom wojskowym i cywilnym. Ujawniło się wtedy wyraźnie instrumentalne traktowanie Kozaków przez kolejnych carów. Nadrzędnym był interes państwa. Przykładem dobrze to ilustrującym jest los Kozaków zaporoskich. Po rozwiązaniu Siczy zaporoskiej, wykorzystano Kozaków wchodzących w jej skład do zabezpieczenia pogranicza kaukaskiego.

Już od połowy XVIII w. zachodziły istotne zmiany w organizacji Kozactwa dońskiego. Rozpoczęło się formowanie pierwszych pułków kozackich i budowa stanic, będących ich siedzibami. Na początku XIX w. służyło już w tych pułkach 40 tys. kozaków dońskich. W 1802 r. po raz pierwszy został określony stan etatowy Dońskiego Wojska Kozackiego. Miało ono liczyć 80 pułków po

⁴⁶ Robił tak gen. A. P. Jermołow; por. M. M. Blijew, W. W. Degojew, *Kawkazskaja wojna*. Moskwa 1994, ss. 148-182; P. Zubow, *Podwigi russkich woinow w stranach kawkazskich s 1800 po 1834 god.* Sankt Petersburg 1835, t. 2; F. M. Umaniec, *Prokonsul Kawkaza*. Sankt Petersburg 1912.

⁴⁷ J. P. Sawieliew, *Driewniaja...*, ss. 438-442.

pięć sotni każdy⁴⁸. Kadre stanowiło 80 pułkowników, 400 esaulów i tyluż setników, 400 chorążych oraz 80 kwatremistrzów. Dodatkowo utworzono jeden pułk *lejbguardii* liczący tysiąc Kozaków i dwie kompanie artylerii. Wprowadzono jednolite umundurowanie, uzbrojenie, dystynkcje. System służby polegał na tym, że nie utrzymywano stale wszystkich jednostek w pełnej gotowości. Były one mobilizowane w razie potrzeby. Do służby byli zobowiązani wszyscy dorośli Kozacy. Okres służby ulegał zmianom i np. w 1875 r. wynosił 20 lat – od 18 do 38 roku życia. Przez pierwsze trzy lata Kozacy przechodzili przeszkolenie, po którym czekało ich 12 lat służby czynnej (po 4 lata w pierwszym, drugim i wreszcie w trzecim rzucie, oznaczającym kolejność mobilizacji). W końcu przez pięć lat Kozak pozostawał w rezerwie. W 1909 r. czas służby skrócono do 18 lat. Od tego czasu okres przygotowawczy trwał jeden rok. Liczba Kozaków dońskich wraz z rodzinami wzrosła z 320 tys. na początku XIX w. do ponad miliona w końcu stulecia. Podobne zasady organizacyjne obowiązywały także w innych wojskach kozackich⁴⁹.

Kolejnym etapem na drodze podporządkowania Kozaków władzy carskiej było tworzenie w odległych rejonach imperium kolejnych wojsk kozackich. Zapoczątkowało ten proces podporządkowanie wspólnot kozackich ówczesnemu ministerstwu spraw wojskowych w 1721 r., a zakończyło powołanie w 1910 r. Oddziału Kozackiego Sztabu Generalnego Ministerstwa Wojny, na czele z atamanem wszystkich wojsk kozackich, którym był następca tronu. W ten sposób władze realizowały dwa cele. Z jednej strony uzyskiwano kontrolę nad niebezpiecznym żywiołem kozackim, z drugiej, wykorzystywano go w podwójny sposób: do kolonizowania i obrony odległych od centrum Rosji terenów. Dodatkowo państwo zyskiwało duży zastęp bitnego wojska co miało ogromne znaczenie dla prowadzonej przez Rosję polityki ekspansji. Proces ten nie przebiegał oczywiście bez przeszkód. Stałym punktem sporów było dążenie władz do wyznaczania dowódców wojsk kozackich. Kozacy woleli pozostać wierni tradycyjnemu wyborowi atamanów. Przykładem kozackiej niepokorności może być historia utworzonego w 1733 r. w dolnym biegu Wołgi, Wołżańskiego Wojska Kozackiego. Liczny udział należących doń Kozaków w powstaniu Pugaczowa, zadecydował o jego rozwiązaniu oraz przesiedleniu części Kozaków na Kaukaz. Reszta została wcielona w skład, istniejącego od 1750 r., Astrachańskiego Wojska Kozackiego. W tym samym czasie utworzono także za Uralem – w Orenburgu, pierwsze na tym terenie Wojsko Kozackie. Następne powstały tam dopiero w XIX w. Były to Wojska Kozackie: Syberyjskie (1808 r. z centrum w Omsku), Zabajkalskie (1851 r. z centrum w Czycie), Amurskie (1860 r. z centrum w Błagowieszczeńsku), Siemireczeńskie (1867 r. centrum w Ałma-acie; wtedy Wierny) i Ussuryjskie (1889 r.

⁴⁸ „Sotnia” była podstawową jednostką organizacyjną w wojsku Kozaków dońskich. Liczyła stu Kozaków, a na jej czele stał setnik.

⁴⁹ O. Agafonow, *Kazaczi Wojska Rossijskoj Imperii*. Moskwa 1995, ss. 52-55.

z centrum w Chabarowsku). W ten sposób kolejne wojska kozackie stacjonujące na południowym pograniczu Rosji, w istocie zabezpieczyły całą rosyjską granicę na tym terenie od Morza Czarnego po Ocean Spokojny. Pełniły one w XIX w. zadania wojsk pogranicznych, często wypełniając także funkcje policyjne. W razie zagrożenia zewnętrznego były mobilizowane i brały udział w kolejnych wojnach toczonych przez Rosję. Pułki kozackie przerzucano wtedy nawet na tereny odległe od miejsc ich stałej dyslokacji. Jako doskonali kawalerzyści, Kozacy wypełniali często zadania rozpoznawcze. W 1916 r. w Rosji mieszkało wraz z rodzinami ok. 4,5 mln Kozaków, z czego ok. 285 tys. służyło w wojskach kozackich. Najliczniejsze były Wojska: Dońskie (100 tys.) i Kubańskie (90 tys.). Kozacy posiadali ok. 63 mln dziesięcin ziemi⁵⁰.

Nie wszyscy Kozacy uznali zwierzchność rosyjskich carów. Warto dodać, że chociaż zasadniczo dzieje Kozaków od końca XVII w. były związane z Rosją, której stali się wiernymi sługami, to mniejsze ich grupy pozostawały nadal także na terenach odległych od ziem rosyjskich. Ich przywódcy starali się często zachować niezależność od Rosji. Na ziemiach ukraińskich przykładem takiego działania była próba uniezależnienia Zadnieprza podjęta przez hetmana Iwana Mazepę w czasie wojny północnej. Niepowodzenie Mazepy zmusiło rzeszę Kozaków zaporoskich do przeniesienia się pod Chersoń, gdzie w tym samym okresie powstała Sicz Aloszkowska⁵¹. Przetrwała ona do 1734 r., uznając cały czas zwierzchność Chanatu Krymskiego. Część Kozaków wróciła z niej wtedy w okolice Nikopola zakładając tam Nową Sicz⁵². Po jej likwidacji w 1775 r., dużej grupie Kozaków udało się przedostać w rejon Dobruży, gdzie założyli Sicz Zadunajską (przetrwała do 1828 r.). Do drugiej połowy XVIII w. nawet działające na terenie Rosji wojska kozackie dosyć często wypowiadały posłuszeństwo władzom, biorąc udział w powstaniach zbrojnych. Po upadku kolejnych powstań, Kozacy musieli uciekać lub byli przesiedlani w odleglejsze rejony Rosji. Przykładem jest los Kozaków I. Niekrasowa po powstaniu Buławina w 1709 r. (musieli uciekać na Kubań) oraz rozwiązanego Wołżańskiego Wojska Kozackiego. Po upadku powstania Pugaczowa w 1775 r., zlikwidowano je, a kilkanaście tysięcy Kozaków przesiedlono na Kaukaz, gdzie weszli w skład Wojsk Tereckiego i Astrachańskiego⁵³.

⁵⁰ Tamże, ss. 55 i nast.; Praca prezentuje wszystkie Wojska Kozackie istniejące w Rosji: Dońskie, Orenburskie, Tereckie, Sybirskie, Siemireczeńskie, Urańskie, Zabajkalskie, Amurskie, Ussuryjskie, Kubańskie, Astrachańskie, a także oddziały kozackiej *lejbguardii*. Rys historyczny uzupełniają: ciekawa ikonografia, obszerny spis literatury oraz publikacja w aneksie pism carskich (*gramot*) z początku XX w. określających status wojsk kozackich.

⁵¹ Por. prac. zbiorową: *Iwan Mazepa: žyttje i podwigi wielikogo getmana*. Kiiv 1991.

⁵² Por. *Archiw Kosza Nowoi Zapoorozski Sicz i opis spraw 1713-1776*. Opr. L. Z. Giscowa, L. J. Demczenko, Kiiv 1994.

⁵³ Obszerniej o losach poszczególnych wojsk kozackich w cytowanej wyżej pracy O. Agafonowa (przypis 36).

Zmiana stosunku kolejnych władców rosyjskich do Kozactwa rozpoczęła się już na początku XVIII w. Po 1723 r. wszystkie sprawy dotyczące tej formacji załatwiali urzędy zajmujące się sprawami wewnętrznymi. Do tej pory prowadził je Prikaz Poselski, zajmujący się sprawami zagranicznymi. Rozpoczęte przez Piotra I reformy państwa dotyczyły także Kozaków. Likwidowano jedno wojsko kozackie, tworząc na ich miejsce inne. Coraz większe znaczenie mieli dowódcy wyznaczani przez władze. Wybieralność pozostała tylko na najniższych szczeblach – w stanicach. Proces ten nabrał większego tempa za panowania Katarzyny II. Zdecydowały o tym dwie przyczyny. Po pierwsze, masowy udział Kozaków w powstaniu Pugaczowa zmusił władze do ukarania winnych i zabezpieczenia się na przyszłość. Dlatego tworzono nowe wojska i przesiedlano tysiące Kozaków. Po drugie, przyłączenie w 1783 r. Krymu i umocnienie się Rosji na wybrzeżu Morza Czarnego, stworzyły nową sytuację polityczną. Kozacy dońscy przestali mieszkać na pograniczu – znaleźli się w centrum imperium.

Od 1827 r. car został uznany za najwyższego dowódcę wojsk kozackich. W ten sposób składający przysięgę na wierność carowi Kozacy, składali ją już nie władcy obcego państwa, ale swojemu najwyższemu dowódcy. Oznaczało to w sensie formalnym zakończenie okresu niejasnego statusu prawnego Kozaków w imperium. Powstałe z opozycji do istniejącego systemu społecznego Kozactwo, stało się grupą uznawaną przez wielu za odrębny stan. Określenie Kozactwa mianem odrębnego stanu ma uzasadnienie w dwóch elementach kształtujących położenie Kozaków. Po pierwsze, była to duża grupa społeczna jednorodna pod względem funkcji pełnionej w państwie. Była nią służba wojskowa. Po drugie, status Kozactwa normowały odrębne przepisy prawne, różne od obowiązujących inne grupy społeczne. Kozacy mieli na przykład własne szkolnictwo, funkcjonujące przez cały XIX w. niezależnie od państwowego systemu oświatowego. Gdy szkoły kozackie włączono w 1916 r. do tego systemu, było ich już ponad 5 tys. W większości były to szkoły elementarne w stanicach i chutorach, ale obok nich działały także 73 szkoły średnie i jedna wyższa (Aleksiejewski Doński Instytut Politechniczny). Program nauczania znacznie różnił się od realizowanego w innych szkołach⁵⁴.

Postrzeganie Kozactwa w XVIII i XIX w., jako grupy żyjącej własnym życiem, wynikało także z pewnej jego hermetyczności. Zamykało się ono na dopływ osób z zewnątrz. Różniło je to w zasadniczy sposób od otwartej formuły Kozactwa leżącej u początków tej formacji w czasach, gdy powstawało. Mimo poddania Kozaków z czasem prawom obowiązującym w cesarstwie, pozostawiono im dosyć szeroki margines swobody w kształtowaniu stosunków wewnątrz wspólnot kozackich (gospodarka staniczna, wybieralność niższych dowódców). Zbiegło się to w czasie z ostateczną

⁵⁴ *Bolszaja Sowietskaja Encyklopedija*, t. 11, s. 177; W programie nauczania w szkołach kozackich więcej miejsca poświęcano przygotowaniu do służby wojskowej.

przemianą Kozactwa w grupę terytorialną, zamieszkującą określone ziemie, które w dużej części należały do Kozaków na mocy odrębnych nadań carskich⁵⁵.

Sprawy stosunków ziemskich na terenie wojsk kozackich do połowy XIX w. regulowały osobne ukazy carskie dla poszczególnych wojsk. Z reguły nadania otrzymywały wspólnoty kozackie (stаницe) i ziemia była przez nie uprawiana. Miało to zapewnić równość Kozaków. Prowadzili oni gospodarkę ekstensywną, nie stosując nawożenia i nowych sposobów uprawy. Dopiero w 1869 r. (czyli już po reformie uwłaszczeniowej), została ogłoszona nowa ustawa regulująca sprawy własności ziemi Kozaków, a mająca charakter ogólny, tj. odnosząca się do wszystkich terenów kozackich w Rosji. Ostatecznie ujednoliciła ona stosunki ziemskie we wszystkich wojskach kozackich na terenie imperium. Wszystkie ziemie znajdujące się w posiadaniu Kozaków, zostały podzielone na trzy kategorie: jurtowe, stanowiące wojskowy zapas ziemi oraz służące do nadań dla oficerów i generałów. Pierwsza kategoria, jurtowe, była przeznaczona dla Kozaków mieszkających w stanicach, przy czym nadział dla mężczyzny nie mógł przekraczać 30 dziesięcin i dodatkowo 300 dziesięcin dla stanic, w których znajdowały się cerkwie⁵⁶. Ziemie te stanowiły wspólną własność stаницy i nie mogły być przekazywane na własność osobistą poszczególnym Kozakom. Jak się miało wkrótce okazać, duża część Kozaków wcale nie dążyła do tego. System uprawy był z reguły taki, że ziemię dzielono w obrębie stаницy na równe części, których uprawą zajmowali się po kolei (zasada rotacji co kilka lat) mieszkańcy stаницy. Druga kategoria – wojskowy zapas ziemi stanowił rezerwę, z której można było uzupełnić nadział jurtowy. W końcu trzecia kategoria, to ziemia przeznaczona dla kozackiej starszyny. Już w 1870 r. zmieniono zasady jej użytkowania, tworząc z niej w rzeczywistości własność osobistą kozackiej starszyny. Nadania te dosyć szybko stały się przedmiotem spekulacji i handlu. Kozacy staniczni sprzeciwiali się temu, próbując nawet nabywać te „kozackie ziemie”. W 1910 r. na obradach Dumy rozpatrywano projekt wprowadzenia własności osobistej także dla ziem „jurtowych” (tj. stanicznych). Jednak nie zyskał on aprobaty. Prawo własności uzyskane przez starszyny kozacką w 1870 r., budziło jednak uzasadnione obawy reszty Kozaków stanicznych, którzy słusznie dostrzegali w tej zmianie zagrożenie dla tradycyjnego kozackiego sposobu gospodarowania, opartego na wspólnocie posiadania ziemi. Faktycznie sankcjonowało i pogłębiało ono

⁵⁵ Nadania carskie dotyczyły zarówno całych wojsk kozackich, jak też stanic, czy atamanów. Nie było tu określonych reguł postępowania, a nadawanie ziemi traktowano częściowo jako wynagrodzenie za wierną służbę i zasługi wojenne. Dlatego do połowy XIX w. obowiązywało wiele aktów prawnych odnoszących się do różnych grup kozackich. Stąd wynikało duże zróżnicowanie wielkości nadziałów przypadających na jednego Kozaka od kilku dziesięcin do kilkudziesięciu.

⁵⁶ W rzeczywistości wielkość nadziałów ziemskich przypadających na Kozaka była mniejsza i wahała się w przedziale od kilku do dwudziestu kilku hektarów. Por. K. K. A b a z a, *Jurtowaja ziemia*. W: *Russkij Razliw*. Red. A. I. Kurkcz, Moskwa 1996, ss. 447-486.

istniejące rozwarstwienie majątkowe Kozactwa. W dłuższej perspektywie miało doprowadzić do zbliżenia pozycji starszyny do szlachty, a reszty Kozaków do chłopów. Właśnie to posunięcie doprowadziło do wewnętrznego rozbicia Kozactwa na początku XX w. W wyniku tego procesu część Kozaków w czasie rewolucji stanęła w obronie caratu, reszta poparła bolszewików. Jednak należy podkreślić, że nie sama dyferencjacja majątkowa Kozactwa, co z upodobaniem podkreśla się w literaturze, leżała u podłoża tego konfliktu. Rzeszom kozackim chodziło raczej o następstwa jakie ze sobą ona niosła. Widziały one w procesie rozwarstwienia (także majątkowego) Kozactwa, uderzenie w podstawowe zasady konstytuujące tę grupę – równość praw i powinności. W perspektywie miało to prowadzić do likwidacji odrębności Kozactwa i zasymilowania go przez resztę społeczeństwa rosyjskiego. Kozacy nie chcieli się na to zgodzić. W tym punkcie dążenia Kozaków były wyraźnie sprzeczne z celami polityki wewnętrznej państwa rosyjskiego⁵⁷.

KOZACY A ROSJA RADZIECKA

Kozacy uczestniczyli we wszystkich wojnach prowadzonych przez Rosję Romanowów. Ponad 250 tys. Kozaków znalazło się także na frontach I wojny światowej. Wybuch rewolucji w 1917 r. powitali początkowo entuzjastycznie, zakładając nad Donem Republikę Radziecką Kozaków Dońskich. Byli jednak postrzegani przez bolszewików jako jeden z filarów caratu. Wykorzystanie Kozaków na początku XX w. do tłumienia wystąpień robotniczych, jak na przykład w czasie rewolucji 1905 r., pozbawiło tę grupę sympatii społeczeństwa. Ciągłe żywe tendencje separatystyczne Kozactwa zagrażały, zdaniem przywódców rewolucji, całości terytorialnej państwa, które poniosło już i tak dotkliwe straty (niepodległość Polski, krajów nadbałtyckich). Wszystkie te czynniki zadecydowały o losie Kozaków. Dlatego po pierwszym okresie rewolucji, gdy Kozacy w dużej części poparli ją, drogi ich i władzy radzieckiej rozeszły się. Armia Czerwona zlikwidowała Republikę Kozaków Dońskich, a Kozacy przeszli do opozycji, stanowiąc najpewniejsze oparcie sił kontrrewolucyjnych przez cały okres wojny domowej w Rosji. Dotyczyło to nie tylko Kozaków dońskich, ale także tereckich, kubańskich, zabajkalskich i innych. Tereny kozackie w całej Rosji stały się miejscem, gdzie szukali schronienia wszyscy jej przeciwnicy. Nad Don uciekli między innymi: Aleksander Kriwo-szejn, Georgij Lwow, Michaił Rodzianko, Paweł Milukow, Aleksander Gucz-kow, Borys Sawinkow, Piotr Struwe⁵⁸.

⁵⁷ J. Z. Baranow, *Naszije kazaki*. Moskwa 1915, ss. 25-46.

⁵⁸ A. Kijas, J. Morzy, J. Ochmański, *Zarys dziejów ZSRR*. Poznań 1984, s. 31. O Kozakach jest mowa tylko w rozdziałach poświęconych wojnie domowej. W dalszych częściach pracy, zgodnie z oficjalnym stanowiskiem radzieckiej historiografii, w ogóle nie wspomina się o tej grupie.

Ataman Kozaków dońskich – Aleksiej Kaledin nie uznał władzy bolszewickiej i zezwolił na tworzenie nad Donem Armii Ochotniczej generałom: Michaiłowi Aleksiejewowi i Ławrowi Kornilowowi. Wśród Kozaków doszło jednak do rozłamu i na zjeździe „czerwonych Kozaków” w stancy Kamieńskaja (styczeń 1918) założono Doński Komitet Rewolucyjny, kierowany przez Fiodora Podtiolkina i Michaiła Kriwoszłykowa. Rozłam ten zapoczątkował rozbięcie Kozactwa na dwie części, które miało przetrwać cały okres władzy radzieckiej. Był to chyba największy dramat w dziejach Kozactwa. Wydarzenia te opisał Michaił Szołochow, w wyróżnionej literacką nagrodą Nobla w 1965 r. powieści *Cichy Don*. Podkreślił w niej fakt osamotnienia Kozaków i pozostawienia ich po zakończeniu walk własnemu losowi. Szczególnie wymowna jest tu scena ewakuacji Armii Ochotniczej, gdy na statkach brakuje miejsca dla Kozaków⁵⁹.

Kozacy zawsze walczyli pod rozkazami różnych władców i zdarzało się, że stawali naprzeciw siebie. Od czasów rewolucji bolszewickiej stało się to jednak regułą. Powstały oddziały „czerwonych Kozaków”, walczące po stronie bolszewików, których tradycje kontynuowały później kozackie dywizje kawaleryjskie w składzie Armii Czerwonej. W październiku 1919 r. wyróżniła się w walkach pod Orłem brygada „czerwonych Kozaków” dowodzona przez P. Pawłowa. Z drugiej strony, oddziały kozackie pod dowództwem kolejnych atamanów walczyły po stronie „białych”. Po zakończeniu wojny domowej część kozackich żołnierzy musiała uciekać za granicę. Było to zrozumiałe, jako że przez cały czas obowiązywała wydana przez Centralny Komitet Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) dyrektywa, z dnia 21 stycznia 1919 r., mówiąca, że: „Zdecydowano przyjąć za jedynie słuszną bezpardonową walkę z kozacką górą (starszyzną) przez jej fizyczną likwidację (...)”. Proponowano w niej zastosować masowy terror w stosunku do wszystkich Kozaków, którzy brali w jakikolwiek sposób bezpośredni lub pośredni udział w walce z władzą radziecką. Dalej była mowa, o konieczności zrównania Kozaków w prawach z przesiedlaną z centralnych rejonów Rosji na ich ziemie biedotą oraz o konfiskacie zbóż będących w ich posiadaniu⁶⁰.

Po ciężkich walkach w styczniu i lutym 1918 r. bolszewicy uzyskali przewagę, a Kaledin popełnił samobójstwo. Armia Ochotnicza wycofała się na Kaukaz Północny. W tym samym czasie przeciwko bolszewikom wystąpili

⁵⁹ M. Szołochow urodził się w stancy Wieszeńskiej w 1905 r. Opisywane wydarzenia znał więc w dużej części z autopsji. W 1926 r. zadebiutował zbiorem opowiadań z życia Kozaków w okresie wojny domowej. Powieść *Cichy Don* ukazała się drukiem w latach 1928 (t. 1), 1932 (t. 2 i 3), 1940 (t. 4). Opisuje losy Kozaków w latach 1912-1922. W drugim tomie znajdujemy opis walk oddziałów Kaledina, a w czwartym działań Armii Ochotniczej. Polskie wydanie M. Szołochow, *Cichy Don*. Warszawa 1973 (t. 1-4).

⁶⁰ Dokument w zbiorach CGSA, J. Swierdłow, fond 60/100, jed. 10c, k. 151-153; cytat za: J. Kulczik, Z. B. Końkova, *Dagestan: niżnie...*, s. 26.

sojuznikiem wszystkich jej wrogów. Największe znaczenie miał sojusz zawarty przez Józefa Piłsudskiego z ukraińskim atamanem Semenem Petlurą. W Polsce formowano także mniejsze oddziały kozackie, których celem była walka z bolszewikami. Przykładem jest działalność oddziału atamana Tiutiunnika na Wołyniu jesienią 1921 r. Także Kozacy rosyjscy znaleźli schronienie na terytorium Polski. Współtworzyli oni rosyjską emigrację w Polsce. Po zakończeniu wojny polsko-radzieckiej w 1921 r. sytuacja uległa jednak radykalnej zmianie i większość Rosjan (w tym także Kozaków) emigrowała do bogatszych krajów zachodnich w poszukiwaniu lepszych warunków życia⁶⁴.

Ważnym ośrodkiem emigracji rosyjskiej stał się w latach trzydziestych Berlin. Niemcy interesowali się Ukrainą, Rosją i Kaukazem. Kozacy jako jedyna grupa ludności imperium (oprócz rosyjskiej), zamieszkiwali wszystkie te regiony. Dlatego z Pragi przeniesiona została do Berlina siedziba utworzonej w 1921 r. Ukraińskiej Organizacji Wojskowej (także Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów), kierowanej przez Jewhena Konowalca. Finansując jej działalność Niemcy zyskali doskonały środek nacisku na Polskę. Dopiero po podpisaniu paktu o nieagresji z Polską w 1934 r., Konowalec musiał opuścić Berlin. Catherina Andreev podaje, że działacze kozaccy przebywający w Niemczech poparli w 1931 r. Hitlera. Było to prawdopodobnie spowodowane jego zapewnieniami o zrozumieniu dla ich dążeń⁶⁵. W przyszłości miało to zaowocować poparciem Hitlera dla Kozaków. Dlatego w czasie II wojny światowej było możliwe tworzenie oddziałów kozackich walczących po stronie hitlerowskich Niemiec. Rozpoczęło ten proces przejście na stronę niemiecką całego pułku kozackiego dowodzonego przez majora Kononowa, w sierpniu 1941 r. Gdy po dziewięciu miesiącach wojska niemieckie dotarły do terenów zamieszkiwanych przez Kozaków, ataman Siergiej Pawłow ogłosił w Nowoczerkasku odezwę o tworzeniu przy boku Niemiec armii kozackiej do walki z bolszewizmem⁶⁶. Od tego momentu tworzenie kozackich oddziałów walczących po stronie Niemiec nabrało tempa. Jednak w 1942 r. używano ich głównie do zwalczania partyzantów, przez co zyskały w Europie złą sławę. W 1943 r. generał Helmut von Pannwitz sformował w Mławie pierwszą dywizję kozacką. Niemcy wykorzystali ją do zwalczania partyzantów Tito w Jugosławii. Na jej bazie powstał Kozacki Korpus Kawaleryjski (XV KK SS). Złożoną z Kozaków dońskich dywizję Domanowa przeniesiono spod Warszawy we włoskie Alpy, skąd trafiła do Austrii. Koniec wojny zastał ponad 40 tys. Kozaków w szeregach jednostek wojskowych służących pod rozkazami niemieckimi. W rzeczy-

⁶⁴ Por. W. Stanisławski, *Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej*. „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa”. Poznań 1996, t. V, z. 2(9), ss. 23-61.

⁶⁵ C. Andreev, *General Wasow i rosyjski ruch wyzwoleniczy*. Warszawa 1990, s. 28.

⁶⁶ P. Longworth, *The Cossacks*. London 1969, s. 334.

wistości liczba ta była prawdopodobnie dwukrotnie większa. Wynikało to z obecności rodzin kozackich i rozproszenia części Kozaków po innych niż kozackie jednostkach. Przykładem był liczący 15 tys. żołnierzy korpus strzelecki, sformowany przez emigrantów rosyjskich, który Niemcy wysłali do Jugosławii. Tylko nielicznym Kozakom udało się uciec na Zachód. W większości, zgodnie z podpisanymi wcześniej w Jałcie przez aliantów umowami, zostali oni wydani stronie radzieckiej. Byli sądzeni za zdradę. Dowódcy zostali skazani i straceni, a tysiące Kozaków zostało rozstrzelanych bądź zesłanych do obozów⁶⁷. Represjami objęto całe rodziny żołnierzy służących w oddziałach walczących po stronie Niemiec. Aleksander Sołżenicyn opisuje to w następujący sposób: „Przez cały rok 1945 i 1946 sunął na Archipelag potok – tym razem autentycznych – wrogów władzy sowieckiej (własowców, Kozaków generała Krasnowa, mahometan z oddziałów narodowych formowanych po niemieckiej stronie) – czasem przekonanych, czasem zmuszonych do tego wbrew woli. Razem z nimi zagarnięto około miliona uchodźców z terenów podległych władzy sowieckiej – cywilów różnego wieku i obojga płci, którym udało się ukryć na terytorium sojuszniczym po to, by w latach 1946-1947 władze alianckie mogły zdradziecko wydać ich w sowieckie ręce”⁶⁸.

Należy dodać, że w czasie II wojny światowej tysiące Kozaków walczyło także w szeregach dywizji kawaleryjskich znajdujących się w składzie Armii

⁶⁷ Problem ten omówił A. Hudowicz, *Kozacy i narody Kaukazu wobec agresji niemieckiej 1941-1945*. „Przegląd Zachodni” nr 1/1997, ss. 180-186. Szkoda, że w swojej analizie autor nie skorzystał z niemieckiej literatury przedmiotu (nie cytuje ani jednej pozycji). Jest ona dosyć obszerna, żeby wymienić tylko prace: E. Kern, *General Pannwitz und seine Kosaken* (Göttingen 1963); H. Weber Ber, *Kosaken-Saga. Kampf und Untergang der Deutschen Kosaken-Division im 2. Weltkrieg* (Rastatt 1966); J. Thorwald, *Die Illusion. Rotarmisten in Hitlers Heeren* (München 1974). Trudno to wytłumaczyć brakiem dostępności tej literatury, jako że ostatnia praca została przetłumaczona na język polski w 1994 r., wydana przez PWN.

⁶⁸ A. Sołżenicyn, *Archipelag GULag*. Warszawa 1990, s. 89; Podkreśla fakt przemilczania losu tej grupy przez historyków. Jako pierwszy napisał o nich zdaniem Sołżenicyna Juliusz Epstein w „Sunday Oklahoman” z 21 I 1973 r. W cytowanej pracy znajdujemy opis przekazywania Kozaków władzom radzieckim przez aliantów. Szczególnie ostro skrytykował Sołżenicyn wiarołomstwo Anglików („zdradzieckie postępowanie”), którzy najpierw rozbroili Kozaków obiecując im służbę pod własnymi sztandarami, a potem wydali Armii Czerwonej. Liczbę Kozaków w Austrii pod koniec wojny ocenia na 40-45 tys. szabel w Korpusie Kawaleryjskim, który przedostał się tam z Jugosławii oraz 35 tys. członków ich rodzin, które zgrupowano koło miasta Lienz nad Drawą (przybyli z Włoch). W Lienzu Anglicy dokonali masakry Kozaków, którzy odmówili udania się do niewoli radzieckiej. Znajduje się tam cmentarz kozacki. Tysiące Kozaków wydano partyzantom Tito, którzy ich rozstrzelali (ss. 245-246). Takie postępowanie z Kozakami Sołżenicyn tłumaczy ich determinacją w walce z bolszewizmem, którego byli „najzacieklejszymi przeciwnikami”. Duża siła jaką przedstawiali Kozacy musiała wywoływać uzasadnione obawy aliantów, że nie podporządkują się dobrowolnie ich rozkazom i będą stawiali opór w trakcie przekazywania ich Rosjanom. Potwierdziły to wydarzenia w Lienzu.

Czerwonej. Tacy dowódcy korpusów kawaleryjskich, jak Lew Dowator, Nikołaj Plijew, Paweł Bielow, Aleksiej Seliwanow wyróżnili się w walkach z Niemcami, za co zostali nagrodzeni orderami i medalami⁶⁹.

KOZACY W ROSJI JELCYNA

Okres powojenny w historii Kozaków jest najslabiej znany. Dopiero przemiany lat osiemdziesiątych ZSRR, zakończone likwidacją w grudniu 1991 r. tego państwa, otworzyły nowy rozdział w dziejach Kozactwa. Krytyka, jakiej poddano wszystkie sfery życia państwa radzieckiego, dotyczyła także prowadzonej przez nie polityki narodowościowej. Kozacy zostali wymienieni, jako jeden z narodów represjonowanych przez ustrój komunistyczny, w słynnym dekreście Borysa Jelcyna z czerwca 1992 r.⁷⁰

Procesy demokratyzacji w Rosji, przejawające się w większej niż dawniej wolności słowa, ogarnęły w końcu lat osiemdziesiątych także środowiska kozackie. Doprowadziło to do założenia w czerwcu 1990 r. Związku Kozaków, którego atamanem został Aleksander Martinow. Związek nawiązywał do historycznych tradycji Kozactwa i dążył do jego odrodzenia w oparciu o wzorce sprzed rewolucji. Wśród celów stawianych przez Kozaków były: przywrócenie własności ziemi wspólnotom kozackim, opartą na nim odbudowę stanic, rządzących się autonomicznie (samorząd z wybieralnymi władzami), przywrócenie specjalnego statusu Kozactwa, wyrażającego się w specjalnych prawach (także niższe podatki). W zamian oferowano władzom służbę wojskową pełnioną przez Kozaków w jednostkach kozackich. Postulowano zapewnienie Kozakom prawa do rozwijania własnej, opartej na prawosławiu kultury.

Początkowo żądania kozackie były traktowane z przymrużeniem oka, a rosyjskie środki masowej informacji z upodobaniem pokazywały potomków Kozaków w strojach „z epoki”, jako ciekawostkę, by nie powiedzieć relikwii minionej epoki. Sytuacja uległa zasadniczej zmianie od lipca 1992 r., gdy Rada Najwyższa Federacji Rosyjskiej uchwaliła ustawę przyznającą Kozakom wszystkie wymienione wyżej prawa. Ustawa stworzyła warunki prawne pozwalające wcielić w życie program odrodzenia Kozactwa w Rosji. Większego tempa nabral proces tworzenia jednostek kozackich, które działały już od kilku lat. Szczególnie na pograniczu kaukaskim (Kubań, okręg terecki), szybko skupiły one wiele tysięcy ochotników i przekształciły się w silne organizacje paramilitarne, wyposażone w automatyczną broń strzelecką. Zgromadzenie Atamanów

⁶⁹ *Bolszaja Sowietkaja Encyklopedia*. Moskwa 1973, t. 11, s. 177. Ani słowem nie wspomina się o służbie Kozaków w oddziałach walczących po stronie Niemiec.

⁷⁰ Taka forma podkreśliła odrębność kozacką i po raz kolejny postawiła na porządku dnia pytanie o odrębność narodową Kozaków. Znalazło to odbicie w publikacjach prasowych z 1992 r. (por. przyp. 69, 70, 71).

Kozackich wysunęło latem 1992 r. kolejne postulaty pod adresem władz. Sprowadzały się one, obok poszerzenia już otrzymanych praw, do uzyskania gwarancji państwowych niepodjęcia żadnych decyzji dotyczących Kozaków bez ich udziału.

Ważną rolę w kształtowaniu pozycji Kozactwa odegrał udział oddziałów kozackich w walkach toczonych na obszarze poradzieckim. Występowali oni z reguły pod hasłami obrony ludności rosyjskiej (także słowiańskiej) tam, gdzie oficjalne władze nie potrafiły zapewnić jej bezpieczeństwa. Rozpoczął tę akcję udział w wojnie w Naddniestrzu. Kozacy wykorzystali ją do uzupełnienia uzbrojenia w znajdujących się na terenie Mołdawii ogromnych magazynach sprzętu i uzbrojenia byłego Układu Warszawskiego (uzupełnionych potem o sprzęt 14 Armii dowodzonej przez gen. Aleksandra Lebiedzia). Działania te dowiodły, że po pierwsze, Kozacy stanowią samodzielną, realną siłę, zaś po drugie, że uznawany przez wielu za archaiczny system kozackiej samoobrony jest w warunkach rosyjskich przydatny.

Miejszem szczególnej aktywności kozackiej, była od początku opisywanych procesów jego kolebka – ziemie nad Donem oraz pogranicze kaukaskie, na którym stale toczyły się walki zbrojne: od Osetii po Abchazję i Czeczenię. Kozacy brali od początku lat dziewięćdziesiątych aktywny udział w większości tych wydarzeń. Jeżeli ich oddziały nie uczestniczyły bezpośrednio w wojnie czeczeńskiej, to zabezpieczały tereny do nich przylegające. Duże znaczenie dla sukcesu starań Kozaków o odzyskanie utraconej pozycji w społeczeństwie rosyjskim, miało także podpisane w 1994 r. przez czeczeńskiego prezydenta Dżochara Dudajewa porozumienie z atamanem kozaków dońskich Nikołajem Kozicynem. Wiadomość o nim wywołała ogromne poruszenie w Moskwie. Uważana analiza rosyjskich publikacji prasowych z tego okresu wskazuje jednoznacznie na zaskoczenie jakim było to porozumienie dla Rosji. Ogłoszone przez Jelcyna utworzenie Północnokaukaskich Kozackich Sił Szybkiego Reagowania, które miały zastąpić północnokaukaski okręg wojskowy, wyraźnie pokazało, jakie plany ma Rosja w stosunku do Kozaków mieszkających w tym regionie. Leżący w sercu ziemi dońskiej Rostów, pełnił przy tym przez cały czas rolę zaplecza, w którym rekrutowano i szkolono najemników rosyjskich kierowanych do Czeczenii w latach 1992-1994. Popierali oni zbrojnie działalność opozycji antydudajewowskiej⁷¹.

Akty normujące sytuację prawną organizacji kozackich w 1992 r., rozpoczęły w Rosji dyskusję na temat miejsca Kozactwa i jego roli w państwie. Pierwsze materiały na ten temat miały charakter przeglądowy i ogólny. Pytano o to, jak traktować Kozaków: jako naród czy warstwę społeczną?⁷² O miejsce

⁷¹ „Niezawisimaja Gazieta” nr 162 i 164 z 1994; pisałem o tym w: „Życie i Myśl” nr 1 i 2/1995.

⁷² J. Awjerjanow, *Etnos ili soslowie? Sowriemiennoje rossijskoje kazaczestwo: političeskij portriet*. „Niezawisimaja Gazieta” z 19 V 1992, kontynuacja w numerze z 20 XI 1992.

Kozaków w rosyjskim społeczeństwie pytały „Moskowskije Nowosti”⁷³. Jak echa minionej epoki odzywały się jeszcze głosy krytykujące odradzanie Kozactwa, wskazujące na Kozaków-wrogów ludu, którzy walczyli u boku Niemiec hitlerowskich⁷⁴. Nowy impuls tym rozważaniom dało wydanie przez prezydenta Jelcyna w marcu 1993 r. dekretu zapowiadającego poparcie Kozactwa. Z atamanami Kozaków dońskich i tereckich spotkał się wtedy wicepremier Włodzimierz Szumiejko, omawiając sposoby realizacji dekretu prezydenta⁷⁵. Ukazało się w tym czasie dużo materiałów prasowych o Kozakach w prasie regionalnej i centralnej. O rolę Kozaków we współczesnej Rosji pytał dziennikarz „Niezawisimoj Gaziety”⁷⁶, a „Krasnaja Zwiezda” donosiła o próbie założenia państwa kozackiego nad Donem⁷⁷. Powstawały kolejne organizacje i ciała przedstawicielskie Kozactwa. W lipcu zebrał się w Nowopawłowsku pierwszy wielki krąg kaukaskiego kozactwa liniowego, który połączył Stawropolski Związek Kozaków, Tereckie Wojsko Kozackie i Kozaków liniowych. To wydarzenie wskazywało na ogólniejszą tendencję, do konsolidacji środowisk kozackich⁷⁸. Służyła temu procesowi akcja propagująca tradycje kozackie, w ramach której wznowiono wiele prac dotyczących historii Kozactwa. Zaczęły się także ukazywać kozackie gazety i czasopisma. Przykładem jest wydawana w stancyi Jessentukskoj (gubernia stawropolska) gazeta „Kazaczij Krug”, przeznaczona dla Kozaków liniowych⁷⁹.

Kozacy po latach politycznego niebytu okazali się grupą bardzo różnorodną i podzieloną wewnątrz. Dlatego szybko dały o sobie znać tendencje odśrodkowe. Na historyczne podziały („czerwoni” – „biali”), nałożyły się nowe („miejscy” – „wiejscy”). Sami Kozacy dostrzegli te zagrożenia i przeciwstawili im wysiłki zmierzające do konsolidacji Kozactwa. Wyraziło się to, między innymi, w utworzeniu przez atamana Siergieja Mieszczeriakowa we wrześniu 1992 r. Związku Kozackich Wojsk Południa Rosji. Stosunek społeczeństwa

⁷³ A. Andrusienko, *Szumit tichij Don*. „Moskowskije Nowosti” z 19 I 1992.

⁷⁴ „Nowoje Wriemia” nr 45/1992; G. Bautdinow, *Iz Friuli w SSSR 1941-45*, opisał służbę Kozaków pod rozkazami niemieckimi na froncie włoskim, opierając się na pracach włoskich historyków: Pierro Arrigo Karniera i Alessandro Iwanowa.

⁷⁵ S. Uljanicz, *Terskoje kazaczestwo triebujet pieriekroit Rossiju*. „Komsomolskaja Prawda” z 14 VIII 1993.

⁷⁶ W. Chabilewskij, *Kubanskiej kazaki idut »na wyk*. „Niezawisimaja Gazieta” z 5 XI 1993.

⁷⁷ A. Borowkow, N. Astaszkin, *Czto sluczilos w Rostowie na Donu*. „Krasnaja Zwiezda” z 27 III 1993; Dokładny opis wydarzeń w Rostowie, gdzie Kozacy proklamowali utworzenie Republiki Dońskiej przekazując całą władzę wybranym przez siebie władzom. Prokuratura nie uznała tego aktu. Podobne fakty miały miejsce na terenie Republiki Karaczajsko-Czerkieskiej. Za podobne działania w Krasnodarze wytoczono Kozakom proces sądowy, o czym donosiła „Niezawisimaja Gazieta” z 27 III 1993.

⁷⁸ „Stawropolskije Gubernskije Wiedomosti” z 13 VII 1993.

⁷⁹ „Kazaczij Krug” nawiązuje do tradycji pisma wydawanego w XIX w. Zawiera materiały z historii kozactwa, jego tradycji oraz współczesną kronikę wydarzeń. Przykładem są zamieszczane na jego łamach relacje ze zjazdów organizacji kozackich i wyborów atamanów.

rosyjskiego do Kozaków najlepiej określa tytuł obszernego artykułu im poświęconego, który zmieściła „Komsomolskaja Prawda”: *Co jest dobre dla Rosji, to jest dobre dla Kozaków*⁸⁰. O rozwoju organizacyjnym Kozactwa w Rosji w ostatnich latach przekonuje lektura uchwał podejmowanych przez kolejne Wszechrosyjskie Wielki Kręgi Związku Kozaków. W ubiegłym roku zebrał się on po raz czwarty. Obrady prowadzono na początku października 1996 r. w Jekaterynodarze (Krasnodarze). Udział wzięło 41 przedstawicieli różnych rosyjskich wojsk i organizacji kozackich⁸¹.

KOZACY W ROSYJSKIEJ ŚWIADOMOŚCI

Kozacy zajmują szczególne miejsce w rosyjskiej historii nowożytnej. Wynika to z kilku przyczyn. Pierwszą z nich jest przedstawiony powyżej proces kształtowania się tej grupy. W społeczeństwie opartym na poddaństwie, zaliczanym do najbardziej konserwatywnych, Kozacy byli jedyną grupą, która wywalczyła sobie dosyć duży zakres swobód. Udział Kozaków w większości rosyjskich powstań chłopskich, którym często przewodzili, spowodował nadanie im w rosyjskiej świadomości historycznej miana bojowników o wolność i przemiany społeczne. Rosjanom zawsze imponowało kozackie umiłowanie wolności, której im tak bardzo brakowało. Po drugie, jako jedyna grupa w społeczeństwie rosyjskim, Kozacy dzięki pełnionej roli (tj. wojsk pogranicza), występowali na całym terenie rozległego imperium rosyjskiego. Odróżniało ich to od wszystkich innych grup etnicznych (może z wyjątkiem Rosjan i Żydów), które z reguły były związane z własnym terytorium etnicznym.

Na przestrzeni trzech stuleci, od XVII do końca XIX w. Kozacy zmienili w zasadniczy sposób charakter tworzonej przez nich grupy: z wyjętej spod prawa grupy rozbójniczej bez stałego miejsca pobytu, na terytorialną – związaną ściśle z zajmowanym obszarem. Było to związane z przejściem na służbę władców rosyjskich. Inną konsekwencją tego faktu była zmiana źródeł utrzymania Kozaków. Większe znaczenie zaczęła odgrywać, szczególnie w okresie pokoju, uprawa roli i stałe dochody za służbę. Łupy zdobywane w czasie wojen stanowiły już tylko uzupełnienie, a nie jak dotąd zasadniczą część kozackich dochodów. Ich miejsce zajęły świadczenia otrzymywane ze skarbu państwa w zamian za służbę wojskową. Nie zmienił się więc rodzaj zajęcia Kozaków, jednak teraz walczyli oni nie wyłącznie dla siebie, ale także dla Rosji, która ich za to wynagradzała.

Udział Kozaków we wszystkich wojnach toczonych przez Rosję w czasach nowożytnych, pozwolił stworzyć stereotypowy obraz Kozaka-obroncy

⁸⁰ „Komsomolskaja Prawda” z 1 III 1994.

⁸¹ „Russkij Wiestnik” nr 43-45/1996. Drukuje relację z obrad i tekst uchwał.

ojczyzny. Jednak mit kozacki w Rosji nie opierał się tylko na tym elemencie. Ważną jego częścią składową stały się zasługi Kozaków w eksploracji Syberii i Dalekiego Wschodu. O ile początkowo podkreślano jedynie waleczność Kozaków uczestniczących w wyprawach syberyjskich, to od końca XIX w., gdy zaczęło wzrastać znaczenie gospodarcze tego regionu, skupiono się na pożytkach płynących dla Rosji z przyłączenia Syberii. Kozacy, jako odkrywcy i zdobywcy tych terenów, zyskiwali dodatkowe uznanie w oczach Rosjan. Potwierdzeniem tej zmiany było porównanie ich do konkwistadorów przez Karamzina. Sami Kozacy rozumieli to dobrze, czego dowodzi umieszczenie Jermaka w panteonie kozackich bohaterów i odsłonięcie w Nowoczerkasku jego pomnika w 1904 r. Akceptację w społeczeństwie rosyjskim zyskało Kozakom także oparcie się przez nich na prawosławiu⁸².

Kozactwo, jako formacja wojskowa rozwijało się szczególnie intensywnie w XIX w. Zdecydowały o tym uwarunkowania polityczne, czyli zapotrzebowanie Rosji prowadzącej politykę imperialną na wojska potrzebne do jej realizacji. Wraz ze stabilizacją granic imperium i jego rozwojem gospodarczym, okazało się, że Kozactwo w poprzedniej formule nie ma w nim miejsca. Rozwój stosunków kapitalistycznych w Rosji ostatecznie zdecydował o zmianie położenia Kozaków. Wyrazem tej przemiany były zachodzące pod koniec XIX w. zmiany stosunków ziemskich we wspólnotach kozackich, rozpoczęte reformą z 1869 r. Coraz częściej wykorzystywano Kozaków do tłumienia rozruchów i strajków w miastach, a nie do walki z wrogami zewnętrznymi. Jako ludność wiejska, Kozacy wypełniali rzetelnie rozkazy, masakrując demonstracje uliczne w miastach całego imperium. Doprowadziło to jednak do zasadniczej zmiany stosunku społeczeństwa rosyjskiego do Kozactwa. Miejsce poprzedniego podziwu i fascynacji zachowaną w tradycyjnej rosyjskiej formie ideą wspólnotowości kozackiej, zajęła niechęć i wrogość w stosunku do tej grupy. Kozaków zaczęto postrzegać, jako jeden z filarów, na których opierała się władza carów. Właśnie dlatego upadek caratu był równoznaczny z kresem istnienia Kozactwa w Rosji.

Likwidacja Kozactwa w Rosji nastąpiła tuż po rewolucji. Można powiedzieć, że upadek systemu, który stworzył Kozakom warunki do rozwoju, zdecydował również o ich końcu. Kozacy stali się obywatelami ZSRR i na

⁸² Problem związków Kozaków z prawosławiem zasługuje z pewnością na odrębne opracowanie. W tym miejscu warto podkreślić, że zdobyło sobie ono ważne miejsce w obyczajowości kozackiej. Wspominano już wyżej o pobratymstwie zawieranym w obecności duchownego. Także w innych momentach życia Kozaków (zaślubiny, pogrzeb) rola religii wzrastała z czasem. Pisze o tym J. P. Sawieliew, *Kazaki Istorija...*, w rozdziale poświęconym obyczajom kozackim, ss. 367-379 oraz W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie...*, w rozdziale XII, ss. 288-311. Sawieliew przytacza jako przykład kozackiej wiary losy zrabowanego przez nich w 1656 r. pod Wilnem obrazu Bogarodzicy. Objawienia nakazujące zwrócić obraz na jego miejsce doprowadziły do decyzji kręgu o wykonaniu tej woli bożej (ss. 377-378).

przeszło pół wieku zniknęli, jako samodzielna grupa, z podręczników historii. W pewnym sensie jest to prawda, ale zawiera ona w sobie pewne uproszczenie. Kozactwo na początku XX w. było już zbyt silne, aby można je jednym dekretem władzy radzieckiej zlikwidować. Dowiodły tego wydarzenia następnych lat: udział Kozaków w wojnie domowej, działalność emigracyjna, udział w czasie II wojny światowej po stronie Niemiec hitlerowskich i, w końcu, próby odrodzenia Kozactwa w Rosji w latach dziewięćdziesiątych. Bliższe prawdy wydaje się więc uznanie ostatniego półwiecza za kolejny etap w rozwoju Kozactwa. Z pewnością doczeka się on niedługo własnych opracowań i analiz, które opiszą i wyjaśnią losy Kozaków w tym okresie. Obecnie jest to swego rodzaju „biała plama” w rosyjskiej historiografii i świadomości społecznej. Nie mogą jej wypełnić nawet najlepsze książki M. Szołochowa. Pierwszą poważną próbę postawienia tego problemu znajdujemy w cytowanej wyżej pracy Aleksandra Sołżenicyna *Archipelag GUŁag*. Pisarz analizując stosunek Rosjan do generała Andrieja Własowa i jego zwolenników, doszedł do wniosku, że to nie oni zdradzili Ojczyznę, a uczynił to Stalin. Zdając sobie sprawę z tego jak ważnej i złożonej materii dotyka, stwierdził, że potrzeba długiego czasu, by ta prawda stała się udziałem jego rodaków⁸³.

Pozostaje odpowiedź na pytanie: jak obecnie są postrzegani Kozacy przez Rosjan? Problem ten zasługuje z pewnością na osobne opracowanie. Powinno ono uwzględnić zróżnicowanie stosunku współczesnych Rosjan do Kozaków oraz jego przyczyny. My zaczniemy od tego, że większa część społeczeństwa wychowanego w oderwaniu od tradycji etnicznych, uznaje ich za Rosjan lub obywateli Rosji. Stosunek do Kozaków jest w pewnym sensie idyferentny. Z jednej strony istnieje duża niechęć do mówienia o kozackiej autonomii, która opiera się na negatywnych stereotypach Kozaka-wroga ludu, ukutych przez komunistyczną propagandę. Było to dobrze widać w pierwszych rosyjskich publikacjach prasowych o Kozakach w latach 1991-1992. Z drugiej strony, stosunek do Kozaków jest jednym z elementów większego procesu, popieranego aktualnie przez władze państwowe – odradzania rosyjskiej tożsamości historycznej i narodowej. Eksperymenty komunistyczne, polegające w przeszłości na budowaniu społeczeństwa radzieckiego, nie tylko pozbawionego korzeni etnicznych, ale tworzonego w opozycji do nich, doprowadziły do powstania społeczeństwa oderwanego od własnej historii narodowej. Spowodowało to ogromny zamęt ideowy i kryzys wartości w Rosji.

⁸³ A. Sołżenicyn, *Archipelag GUŁag...*, ss. 218-262, rozdział *Ta wiosna poświęcony jest w całości problemowi „własowców”*. Pojęcie to Sołżenicyn rozumie łącznie, jako wszystkich Rosjan walczących po stronie Hitlera. Zdaje sobie sprawę z uproszczenia zawartego w takim rozumieniu (Kozacy i przedstawiciele innych narodowości nie chcieli uznać zwierzchnictwa Własowa), ale podkreśla brak badań i analiz pozwalających na rozróżnienie kto był kim w tej grupie. Pracę tę muszą, jego zdaniem, wykonać dopiero następne pokolenia.

Krach komunizmu i konstytuującej go ideologii, stworzył pustkę, którą władze rosyjskie starają się w ostatnich latach zapelnąć przez odwołanie się do wzorów ideowych sprzed 1917 r. Kryzys ekonomiczny towarzyszący politycznemu, skłonił ekipę Jelcyna do przywołania hasel narodowych, z wszystkimi ich tradycyjnymi atrybutami: Cerkwią prawosławną i innymi elementami promującymi hasła narodowe. Stąd wzięła się odgórna restytucja prawosławia i propaganda rosyjskości, rozumianej jako „powrót do korzeni”. Wydaje się, że także zgoda władz centralnych na odbudowę Kozactwa jest częścią tego planu. Dzięki temu z przeciwnika Kozacy stali się po raz kolejny sojusznikami władz Rosji. Czy także tym razem wykorzystają szansę rozwoju?⁸⁴

Nie wiadomo, jak potoczą się w najbliższym czasie losy Kozaków w Rosji. Tradycyjnie Kozacy są związani z terenem wiejskim. Z tym wiąże się, moim zdaniem, ich największa szansa. Zniszczona przez kolektywizację wieś rosyjska czeka nadal na swego gospodarza. Całkowitym fiaskiem zakończyły się podejmowane nieudolnie od początku lat dziewięćdziesiątych próby odbudowy wsi. Proponowana chętnym dzierżawa ziemi (tzw. *arenda*) nie zainteresowała Rosjan. W ciągu kolejnych lat w poszczególnych obwodach, czyli jednostkach o obszarze większym od Polski, zgłaszało się po kilka osób chętnych do zakładania gospodarstw farmerskich. Brak pomocy państwa (dotacje, maszyny, urządzenia, kredyty) oraz przeszkody czynione przez władze terenowe, skutecznie zahamowały te przemiany. Dlatego zwarte osadnictwo kozackie mogłoby pomóc zagospodarować leżące odłogiem ziemie. Zamieszkujący w ten sposób Kozacy mogliby także stać się bazą rekrutacji do jednostek wojskowych (np. wojsk pogranicznych), złożonych wyłącznie z Kozaków. Wymaga to jednak jakościowej transformacji głoszonych przez nich samych hasel, które w pierwotnej formie wydają się obecnie nieco archaiczne. Służba wojskowa z własnym uzbrojeniem w zamian za wolność osobistą, nie jest możliwa do zrealizowania choćby z tego powodu, że wszyscy obywatele Federacji Rosyjskiej są wolni osobiście, a koszty nasyconego elektroniką uzbrojenia są o wiele wyższe niż dawniej. Wybieralność dowódców także należałoby odłożyć do lamusa. Na współczesnym polu walki dowodzić mogą tylko zawodowi wojskowi, a nie wybierani atamanowie.

Kozacy kolejny raz pojawili się na rosyjskiej scenie politycznej. Uzyskali zgodę władz na rozwijanie działalności organizacyjnej. Jednak jeżeli mają odgrywać w przyszłości ważną rolę w życiu Rosji, to najpierw sami muszą przejść trudny proces przystosowania do warunków funkcjonowania w końcu XX w.

⁸⁴ Ciekawą próbę analizy stanu ideowego zamentu panującego obecnie w Rosji podjął brat Anatolija Czubajsa, doradcy prezydenta Jelcyna – Igor, w artykule *Nowa idea rosyjska* zamieszczonym w nr 6 dodatku „Niezawisimoj Gaziety” – „NG-Scienarii” z 1996.

Wydawnictwo Instytutu Zachodniego poleca swoje książki

- Maria Tomczak, *Duch i władza. Intelktualiści podzielonych Niemiec wobec państwa i narodu* 12,00 zł
- Jadwiga Kiwerska (red.) *Interesy bezpieczeństwa w Europie. Polska – Rosja – Niemcy. Materiały z konferencji. Poznań 9-10 kwietnia 1996 r.* 9,00 zł
- Janusz Ruszkowski, *Kościół ewangelicki w NRD. Geneza i rozwój aktywności opozycyjnej w latach 1971-1989* 9,50 zł
- Jadwiga Kiwerska, *Między izolacjonizmem a zaangażowaniem. Europa w polityce amerykańskiej od Wilsona do Roosevelta* 9,50 zł
- Czesław Karolak (oprac.), *Niemcy o sobie. Naród–państwo – „charakter narodowy” w oczach intelektualistów niemieckich* 7,50 zł
- Joachim Glensk (oprac.), *Niemcy w opinii własnej i świata* 12,00 zł
- Stanisław Lisiecki (red.), *Otwarta granica. Raport z badań na pograniczu polsko-niemieckim (1991-1993)* 12,50 zł
- Podzielona jedność. Raport o Niemczech lat dziewięćdziesiątych* 4,00 zł
- Anna Wolff-Powęska (red.), *Polacy wobec Niemców. Z dziejów kultury politycznej Polski 1945-1989* 8,50 zł
- Maria Wagińska-Marzec, *Protest-song w Republice Federalnej Niemiec w okresie kontestacji młodzieżowej* 11,00 zł
- Raport o jednoczeniu Niemiec. Problemy, wyzwania, strategie* 3,30 zł
- Zbigniew Mazur (red.), *Rola nowych Niemiec na arenie międzynarodowej* 16,00 zł
- Hubert Orłowski, Andrzej Sakson (red.), *Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie* 15,00 zł
- Anna Wolff-Powęska (red.), *Wspólna Europa. Mit czy rzeczywistość?* 3,30 zł
- Lech Janicki, Bogdan Koszel, Waclaw Wilczyński (red.), *Zjednoczenie Niemiec. Studia politologiczno-ekonomiczno-prawne* 17,00 zł
- Piotr Kalka (red.), *Inwestycje niemieckie w zachodnich województwach przygranicznych Polski* 19,00 zł
- Piotr Kalka, *Polityka badawczo-rozwojowa Wspólnot Europejskich* 15,00 zł

